

22
30

ЙҮЛДОШ ШАМШАРОВ

ЧИРОҚ

Йўлдош
Шамшаров

•

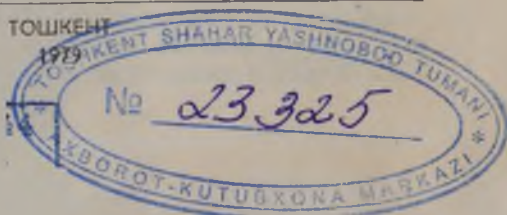
ЧИРОҚ

РОМАН

Ғафур/Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти

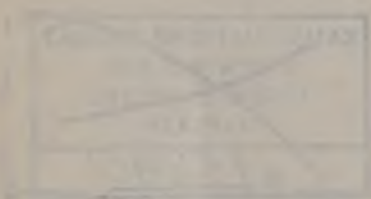
ТОШКЕНТ

1979

Ҳа, ҳали табиат оддий инсондан
Улуғроқ нарсани этолмади кашф.
Аммо одамзодга жуда ҳайронман
Қалбида қувонч ва хавотир туташ.

ҲУСНИДДИН ШАРИПОВ

Уз
Ш 22

■ 70303 — 9
352(06) — 79 173 — 79

БИРИНЧИ ҚИСМ

I

Оқшом. Тун бахмалини қишлоқ узра ёйиб келарди. Салқин куз шабадаси эсади. Сокинлик, тантанавор сокинлик...

Деразалари ланг очик синфларда алламаҳалгача чироқ ўчмайди. Катта ёшдаги ўқувчилар кўзи хатда: ҳарф уриштириб, ҳижжалаб ўқийди.

Мактаб ҳовлисида хушқомат, калта кузалган ияк соқоли тўлача юзига ярашган, қушбурун, пешанаси кенг, қора лас камзул кийган киши аста, гўё сайр қилиб юрибди. У дераза олдида тўхтаб, хиёл қулоқ солиб турди-да, бир нимадан таъсирланди шекилли, хушнуд жилишиб, яна ўша зайлда аста юрди. Унинг назарида, бунёд бўлгандан бери қишлоқ бунақанги тантанавор тус олмаган, одамлари илмга бунақанги қовушиб ёпишмаган; уларни маърифат нурига чанқоқлик, даштда унган тўғ томчига бўй чўзганидек, ташналик қовуштирди.

«Бу илк нишона ҳали, — кўнглидан ўтказди Шароф домла. — Унинг зиёси энди ёйилади, олам мунаввар бўлади!..»

Унинг қадами яна ҳам секинлади. Ел ҳам гуллар ҳидини таратиб аста эсарди. Оқшом бахмали тобора қуюқлашади, сокинликни кучайтиради, қуриқлайди.

У яна дераза олдига қайтди. Кўкрак чўнтагидан кумуш соатини олиб, қопқоғини очди, соат «чиқ-чиқ» юрарди, ёруғликка тутиб қаради, ёпиб чўнтагига солди-да, дарвозахона ёнига бориб, чеккароқда, сада тагида турди.

Дарс тугади. Қитоб-дафтарларини қўлтиқлаб ўқувчилар тапира-тупур чиқа бошлашди. Булар ҳануз қўлига қалам ушламаган, хатга тикилмаган кишилар эди. Уларнинг баъзилари дастлабки ютуқларидан, кўзлари хатга ўтадиган бўлиб қолганидан суюниб, мактабни «муъжизахона» деб таърифлашса, баъзилари «калла иш-

ламаганидан, зеҳн тўмтоқ бўлиб қолганидан» афсусланишса-да, ақалли номларини ёзадиган бўлиб олишса, шунга шукур қилишларини айтадилар. Аммо ҳеч ким шу иш чакки бўляпти, энди мулла бўлиб нима қилардим, юрт сўрармидим, демайди.

Ўқувчилар кўчани хушвақт кулгига тўлдириб тарқалишди.

Шароф домла жуда енгил тартиб кетди, қарилик гўё чекинди, ўрнини толиқиш, тиним билмас навқирон кучга бўшатиб берди.

— Шукур!— у кўксини тўлдириб нафас олди.

У гулзор йўлкаларида яна хийла сайр қилди, кейин идора сари юрди. Қизиқ, рўпарасида момоси, косасига чуқур ботган кўзлари йилтиллаб, гўё: «Олиб чиқибсанлар-да, болам, ўша чироқни», дерди.

Норжон кампир, Шарофнинг катта бувиси— қишлоқда энг узун умр кўрган кексалардан бўлиб, ажойиб эртакларни кўп айтиб берарди. Болалигида кўп энтиктирган, кейин, бора-бора, уни кўп интиктирган бир эртақ ҳали-ҳали эсидан кўтарилмайди.

— Саттор тоғнинг ортида, Бобо тоғнинг кўксида бир ғори азим бўлармиш, — деб бошларди кампир эртагини оҳиста, товуши хиёл қалтирар, сирли, жуда сирли эшитиларди Шарофга, у кўрпадан бошини чиқариб, болишни тирсаклаганича, кўзлари ёниб, юраги дук-дук уриб, ўқтин-ўқтин хўрсиниб қулоқ соларди. Кампир қоронғилик қаърига тикилиб ўтирар, бола энтикиб эртақ давомини кутарди. Неча бор эшитгану гўё янги, уни сеҳрлаб қўяверарди.

— Ичкаридан-ичкари уймиш ичи, — давом этарди у, товуши яна ҳам сирли оҳанг оларди. — Энг охирида бир уй бормиш, жудаям катта, — у яна тин оларди. Бола яна энтикарди. — Шунисида бир чироқ ёниб турармиш, олиб чиқилса, тунни кундуз қилиб юборармиш...

Кампир индамай қоларди. Бола тоқатсизланиб сўрарди:

— Одамлар нимага олиб чиқишмайди ўша чироқни, буви?

Кампир милтиллаб ўча бошлаган қора чироқнинг пахта пилигини сал чўзиб, сўхтасини туширарди, ёруғлик зулматни хиёл қувар, кампирнинг буриш-буриш ажинлари, оппоқ сийрак сочлари, девзира гуручдай тишлари кўринар, унинг ўзи ҳам сирли туйиларди болага.

Бу эртаки у ҳам болалигида момосидан эшитганми ёки ўзи туқиганми ким билсин? Шароф ғори азимда ўша чироқнинг борлигига ишонарди. Қампир тун қаъридан кўз узмай давом этарди:

— Олиб чиқишолмайди, болам. Қаттол дев бошқа бир тоғни кўчириб келиб, ғор оғзини беркитиб ташлаган...

Эртак шу ерда узиларди. Шароф Момосиннинг эртакларидаги паҳлавон бўлиб тонг отгунча Қаттол дев билан олишиб чиқарди.

...Ногоҳ хаёлини қамраган бу хотира таъсирида домла жилмайиб қўйди. Ҳар қалай, олиша-олиша улар Қаттол девни енгдилар, чироқ олиб чиқилди. Тун кунга айланди. Мунаввар нур халқи бораётган йўлни ёритиб турибди.

Одам баъзан ўтказган умри, босиб ўтган йўлидан ўзига ҳисоб беради. Шароф домла ақлини таниб ўзини халқ маърифатига бағишлади... Кейин унинг юртида инқилоб ғалаба қилди, замон янгиланди. Депарада биринчи совет мактабини Шароф домла очди. Мактабдан уйига қайтадиган ҳар болани у чароғбон ҳисоблади. Кейин бошқа қишлоқларда ҳам мактаблар очилди. Қўшбулоқ мактаби янгиларига таянч бўлиб қолди. Шундан бери Шароф домла ўз мактабигагина эмас, бошқа мактабларга ҳам маънавий жавобгарлик ҳисси билан яшайди. Шуни назарда тутибми, халқ маориф бўлими атроф қишлоқлардаги мактаб муаллимларига усул-таълим программаси ва қўлланмаларни тушунтиришни тажрибали муаллим Шароф домлага юклаган. Эртага дам олиш кун. Бу ерга ёш, тажрибасиз муаллимлар йиғилди, домла улар билан ўқитиш усули тўғрисида машгулот ўтказди.

Домла бу йил республиканинг бир ёшга тўлиши шарафига депарада биринчи бўлиб янги ташаббус бошладди: Қўшбулоқда саводсизликни битириш мактабларини очди. Бу ишга саводи яхши, тийрак шогирдларидан учтўрт болани жалб қилди.

Домла стулга ўтирди, кўзойнагини қизил чарм ғилофдан олиб артди, уни шошмай тақди-да, кўк муқовали дафтарни очиб, кўз югуртирди... Ҳали замон кенжа муаллимлар — домланинг шогирдлари югуришиб келадди, эрталик программаларини кўчириб олишади... Кейин қандай ўқитганларини, ўқувчилари билан нималарни

гаплашганларини домлага суюниб, ҳаяжонланиб ҳикоя қилишади; устоз гоҳ мароқ билан кулиб, гоҳ уйланиб эшитади...

Даҳлизда енгил қадам товуши эшитилди, кейин эшик аста чертилди.

— Қираверинг, — деди у хатдан бошини кўтариб.

Олдинда Муътабар, кетида узун эски паранжи ёпинган, ситилган чиммат тутган аёл кирди. Домла ер тагидан унга разм солди. Сиртдан қараганда қашшоқ бир аёлга ўхшайди. Лекин оёғида янги кавуш-маҳси, шойи кўйлак устидан йўл-йўл беқасам тўн кийган. Домла «ни-ма сир» дегандай Муътабарга қаради. Муътабар аёлга: «Мен сизни ташқарида кутиб тураман» деди-да, чиқиб кетди. Шароф домла аёлга қараб:

— Бизга гапингиз бормиди, синглим?— деди аста, мулоийм товуш билан.

— Мен... Носир бойнинг...

— Хўш, хўш, қулогим сизда, тортинмай гапираверинг.

— Қизлариман. Отим Нозима...

— Қизи?— ҳайрон, сўради домла.

— Кенжа қизлари бўламан... Кейинги хотинларидан... биларсиз девдим.

Шароф домланинг рўнарасида катта аёл эмас, ҳали йигирмадан ошмаган келинчак турарди. У Нозимани биринчи бор кўриб турибди, аммо унинг онаси Қорасочни биларди. Қоронгибулоқ маҳалласидаги Шокир деган аравасоз устанинг қизи эди. Нозиманинг бу ногоҳ ташрифи уни ҳайратга солган, айни вақтда, эски ярасини тирнаган, кўнглининг аллақасерида чўкиб ётган энг аламли ва азиз хотирани эслатган эди; у энди рўнарасидаги ёш келинчакни унутган, нягини муштига тираб хомуш ўйларди...

Шароф устанинг катта қизи Қундузни севарди, Қундуз фақат уни дерди. Иккаласи севги ҳижрони ва машаққатли сўқмоқларини босиб ўтди. Лекин хушнуд ва бахтиёр кунлар узоққа бормади... Ўшанда Қорасоч ҳали ўн ёшга тўлмаган қизча эди. Кейин уни Носир бойга иккинчи хотин қилиб узатдилар. Бой «Ўқлик ота»дан тўйга пирини таклиф қилган, шайх Шаҳобиддин Қўшбулоққа зикр-само билан кириб келган, никоҳни маҳалла масжидининг имоми эмас, пирнинг ўзи ўқиган эди.

Нозима ўша хотиннинг қизи. Бой уни яқинда эшигидаги қароли Қурбонқулга берган эди. Бир хил одамлар «Бу бойнинг одампарварлиги» десалар, бир хиллари: «Бу бойнинг тулкалиги, ҳукуматга чап бермоқчи», дейишган эди.

«Қорасоч уни нима деб юборди, ярамни янгилашгани? Муроди нима бундан?.. Ё Нозиманинг ўзи келди, нимага, нима гапи бор?»— У хаёлини зўрга жиловлаб олди.

— Ҳа, ҳа, биламан,— деди қўзғалган дардни ичига ютиб. — Онангиз, дадангиз тинч-омонмилар?

Нозима домланинг ҳаяжонини кўриб ҳайрон бўлди, гапининг учини йўқотиб қўйди:

— Ундоғ бўлса... маслаҳатга келувдим,— деди ахири.

Уни ўтқазиш домланинг эсига энди келди, Нозимага стул кўрсатди, у омонатгина ўтирди.

— Гапиринг, гапиринг, қулоғим сизда.

— Дадам аямга айтибдилар,— деди Нозима энди дадилланиб. — Анулар билан манга («анулар» деб эрини айтади)... тагин боғбон кишига, бошқа қаролларига ҳам ер, боғ васиқалатиб берармишлар. Нимага-я, мулла почча? «Даданг ўзини қўйгани жой тополмай юрибди», дейдилар аям. Чиндан ҳам тоби йўқ одамга ўхшаб юрибдилар. Қўрқяпмиз...— у яна жим қолди.

«Талваса»,— деб ўйлади домла мийиғига кулги югуриб.

— Қулоғим сизда, қизим. Гапираверинг.

Нозима гапида давом этди:

— Кейин, қолган ерларини ҳукуматга топширармишлар... Эшон дадам изн берибдилар.

— Васиқалатиб берса берсин... майли,— деди домла ҳамон бу макрнинг тагини ўйлаб. — Эшон дадангиз ўйларингизга тез-тез келиб турадиларми, қизим?

— Ҳа, келадилар, ҳар замонда, кечаси келадилар. Авахтадан чиққан Шодмон ҳам келади. Аям жуда қўрқяптилар. Кечаси, дадам йўғида ёнларига ойболта қўниб ўтириб чиқадилар.

— Қўрқманглар, сизларга ҳеч нима бўлмайди, дадангизга ҳам.

Нозима қўзғалди. Домла ҳам турди. Бирин-кетини даҳлизга чиқишди.

— Келганимни ҳеч ким билмасин, жон мулла почча. Қўрқянимиз, — деб қўшиб қўйди у.

— Қўрқманглар, қизим. Хотиржам ўтираверинглар. Ҳа, айтмоқчи, сизни аянғиз юбордиларми менга?

Нозима бир нафас ўйланиб турди-да:

— Ҳа... Муътабархонга эргашиб келдим, бизни ўқитадилар, — деди.

Муътабар билан Азиза шу ерда, Файзулла ва Муроджонлар ҳовлида кутиб турган эди. Домла уларга Нозимани боғ эшикдан чиқариб кузатишни, программа-ни эртага кўчириб олишларини тайинлади.

Тун қора бахмалини ҳамма ёққа ёпиб олган эди.

II

У идорага қайтиб кирдию, бўшашиб стулга ўтирди. Иягини стол зийига тираб олди, хаёлини юракни зирқиратадиган оғир хотира етаклаб кетди.

Рўпарасида Қундуз турарди. Чарос кўзларида ҳам ёши, тим қора сочлари паришон: «Мендан кўнглингиз тўқ бўлсин, домлажон. Мени десангиз ўзингизни асранг, қочинг бу аждаҳолардан...» — маъюс, ҳазин ёлворувчи товуш қулоғида аниқ такрорланди. Ички титроқ зарби уни тебратди, лаблари пичирлади:

«Мени қутқардингу ўзинг тушдинг аждаҳолар домла, алам-дард қолдириб кетдинг менинг қалбимга...» — У яна тебраниб бош кўтарди, миждаларида ёш қалқирди.

Хонага Хайрулла Муродов, Қобил Ҳасанов ва Қарим полвон кирган, учаласининг кўзи домлада, жим, оёқ учидан туришарди.

— Бемаврид келибмиз, кечиринг, домла, — деди Қобил хижолат чекиб.

Домла индамади, лекин бу алам ёшини ҳозир улардан яширмади.

Хайрулла Муродов кириб келганликлари айни муддао эканини тушунди. У партия-совет ходимларининг Самарқандда очилган семинар-курсидан энди қайтган, вилоят, туман ташкилотларида бўлиб, қишлоққа янги вазифа билан келган эди. Домлани кўриш, марказ ҳам вилоятдаги янгиликлардан, бу ерда бугун-ерта бош-лаш зарур бўлган янги ишлардан уни хабардор қилиш учун йўл-йўлакай партия ячейкасининг котиби Қобил

Ҳасенов билан қишлоқ Советининг раиси Карим полковники эргаштирган эди.

— Андак хаёл олибди: қизиқ ҳол, баъзан тасодифий табиаб рўй бериб, забтига олганини ўзим сезмай қоламми, — деди домла туриб Муродов билан сўрашар экан. — Яхши келдинглар. Сизни боя Азизадан сўраб билган эдим, Хайруллажон. Боришга иш фурсат бермади, кейин беҳосдан келган бу хаёл... — Унинг юзи хиёл ёришди.

— Мен шеър хаёлидасиз, сочиб юбордикми, деб оёқ учинда орқага тисарилибман, — деди Қобил. — Одатда, ёшлигимда, эсингизда бўлса керак, дарё бўйида, баъзан кириб қолсам шу ҳолатда ўтирардингиз, оёқ учинда қайтиб кетардим, столга чойнак қўйиб кетганимни пайқамасдингиз.

— Тўғри, шеър ҳам дард, юракни тирнаб, ситиб чиқади, — деди домла илжайиб. — Энди сиздан эшитайлик, Хайруллажон, янгиликлар бизга кеч етиб келади, чанқоқмиз, шояд қонсак.

Муродов қуюқ қора мўйловини силаб, юзига мулоим табассум югуриб, оҳиста гап бошлади, домланинг кўзи унда эди: «Доимо бир одамга ҳам, юз одамга ҳам шу зайлда гапиради, товуши ўзгармайди, лекин сўзини ҳамма эшитади, отасига тортди». — Муродов яқин кунларда вилоят ва туман миқёсида ер-сув ислохоти комиссиялари тузила бошлашини, ўзи Қўшбулоқда шу ишга масъул бўлишини айтди.

— Вазифа нозик, — деди Муродов. — Ҳа, айтмоқчи, эсимдан кўтарилибди, кеча туман фирқа қўмитасининг бюро мажлиси бўлди. Бунда қишлоқ хўжалик рўйхатини пухта ўтказиш масаласи кўтарилди. Бу рўйхат молия ташкилотларининг одатдаги солиқ рўйхати эмас. Бунинг ислохотга тайёрликнинг бошланиши, деб қараш, бойларнинг, айниқса катта бойларнинг ер-мулк, борлиқ моли турлари билан рўйхатга олинishi кераклиги ўқтирилди. Ўртоқ Эргашев сизга салом топширишни, комиссияга сизни киритишни менга тайинлади. Туман фирқа қўмитаси бизнинг Қўшбулоқда ўтказадиган бу ишимизга алоҳида эътибор бермоқда. Инқилобдан кейинги тин олишни ўзича тушунган, «хатар ўтди, замонимиз қайтади», деб билган бойлар ислохот дарагини эшитиб, пинтиллашди. Ҳозир биринчи навбатдаги вазифамиз бойларнинг рўйхатда бизга чап бериб, ер ва мол яшириш-

ларига имкон бермасликдир. Бюро қарорида, коммунистларнинг халққа садоқати бу ишда яна бир марта имтиҳондан утади, деб таъкидланди. Бу ўзимиз ҳали солиб кўрмаган, деҳқон босиб ўтмаган йўл, домла. Бу ишда ҳам қоқилганда қўлтиқлашингизга муҳтожмиз.

— Мен бўлис ижроқўми рансидан кўпроқ чироқ, лампа мой ва пиллқ талаб қиламан, деб турсам, сиз бизга қўшимча иш олиб келибсиз,— деди домла енгил кулиб. — Бу сираси гап. Бою эшонлар ҳукуматнинг бу тадбирини биздан олдин сезиб, изғиб қолишибди. Мени забтига олган хаёл сабабининг бири шу эди. — У бир оз ўйланиб қолди. — Ажаб бир сир... ажаб бир жумбоқ. Нима бу, денглар-а? Боягина менинг олдимга Носир бойнинг кенжа қизи — Нозима кириб келди. Кўзларимга ишонмадим.

Домла воқеани уларга гапириб берди. Муродов: «А!..» — деб юборди. Карим полвон нимагадир индамасди. Домлани изтиробга солган бу дард сабабини Қўшбулоқ ёшлари билмас, хабардор қарияларнинг кўпи бу воқеани аллақачон унутиб юборган эди; бу воқеа шу тобда Қобил Ҳасановнинг ҳаёлига келмаганди, шунинг учун: «Бу хил ташвиш билан кимлар келмаяпти, келса келибди-да, бунчалик эзлишга нима ҳожат?» деб ўйлади. Лекин кўнглида туғилган бошқа бир фикр уни ҳайратга солди:

— Йўғ-э!.. Ақлимга сиғмайди, нега қизи?

— Кимлигини билганимда шу савол дарҳол менинг кўнглимда ҳам туғилган эди,— деди домла. — Лекин унинг гапини эшитгач, кўнглимни бошқа савол безовта қила бошлади...

Хайрулла Муродов домлага савол берди:

— Анали қаролига берган қизими? Уни ким ўқитади?

— Муътабар, танийсиз. Наманганда қолиб кетган Мирмахмуднинг қизи. Отаси бир пуллик одаму қизи унга тортмаган, бамаъни бола.

Нозима «жумбоғи» Қобилнинг хаёлини чуқурлаштирди: «Бой қизининг ўқишига қаршилиқ қилмади, ҳатто ўзи бош қўшди. Аммо тақдирини энди ўз қўлига олган камбағал хотинини ва қизини ўқитишга қарши. Ечиш, тагига етиш зарур бўлган жумбоқ шу эмасми?»

— Нозимани юбортирган катта шайх эмасмикин? Бойнинг бирдан-бир маслаҳатгўйи ўша-ку. Бу эшоннинг ҳийласи эмасмикин?

— Менинг кўнглимдаги савол бошқачароқ: шайх Шаҳобиддин бойникига яширин келиб-кетишини нега бизга сездиради? Ё бизни чўчитмоқчими? Ундоғмасдир. У подон одам эмас, ақлли, айёр. — домла жим қолди. Ҳасанов ҳам.

Хайрулла Муродовнинг хаёли ҳам шу чигални ечиш билан банд эди: маданий юриш қишлоқда юз берган сукутни бузибди, ўз рўзғори билангина овора бўлган деҳқонларни силкитибди, баъзи подон, жоҳил кишиларни ҳисобга олмаганда, улар ўз деворларидан нарига кўз ташлай бошлабдилар; ваҳимада қолган бойлар, ташвишга тушган шайху имомлар томири зирқирабди..

— Яхши,— деди у, ўзига хос оҳиста товуш билан.— Яхши, писиб ётганидан юзага чиққани, изгиганини кўрсатгани яхши. Хотин урган қўл батракники эмас, пирининг қўли эканини исботлаш, фош қилиш керак. Шунда камбағал пиридан қўлини қайтиб олади, бошқалар пирининг башарасини яққолроқ кўради. Бу биринчи. Иккинчидан, — деди у Ҳасановга қараб, — биласизки, бўш ёғочни қурт ейди. Улар одамнинг бўштоб, ғўрини танлайди. Бундай одамни авраш, етовга юргизиш осон. Етовга юрдими, кўзини боғлаб, қўлига пичоқ туттирадилар; бу ёғи ҳеч гапмас, у пичоқни ўзига урадию, кўзи очилади. Улар бизни шу гавгога ўраб қўядилар, йўлимизга ғов ташлайдилар-да, ўзларини четга оладилар.

Улар узоқ гаплашдилар. Кўнгилларида қайнаган қувонч айни вақтда хавотирга эшик очиб берар, янги фикр, хаёл қўзғатарди: қишлоқ аҳли саводхон бўлишга бел боғлади. Яхши. Аёл кишининг ўқишига бўлаётган қаршилиқ катта тўсиқ эмас, уни йўлдан олиб ташлаш исбатан осон. Аммо аёлнинг ўқиб кўзи очилади, кўзи очилгандан кейин ўзининг инсонлик ҳуқуқини ўз қўлига беришни талаб қилади. Хўш, ўз тақдирига энди эга бўлган батрак буни тушунадими? Бунга кўнадими?..

Тик туравериш оёғи толдими домла уларни ташқарига, мактаб боғчасига бошлади. Тун сокин, салқин, осмон қаърида юлдузлар милтиллади. Улар йўлкада оҳиста, жим юра бошлайди. Тўрталаси ҳам қишлоқдаги ижтимоий кучларнинг ҳозирги исбатини, «тақдирини қўлга қайтиб олганлар» иқболини ўйлашарди.

— Биласизларми, айтсам сизларга ғалати туйилар, балки, — деди у. — Баъзан дилни ғашлик, ғусса тирнайди... кексаллик ҳисси устин келади... бундай дамларда мактабдан, ўсмирлар орасидан кетолмайман, жилсам, ғашлик дилни ёргудай бўлади. Улар орасида ғусса қочади, уларнинг гаплари, қулгиларида, ишқларида ҳам ғубор йўқ. Ёшлик, шошқинлик чоғларингни эслатади; мажбурият тақозо қилдими, биз ўсмирлардан бир нечасини ёш, ғўр, тажрибасиз демай, катта ишга, ота-оналари, опаларини ўқитишга тортдик, улар бунни сезмай, ўз покиза ва маъсумликлари билан хонадонларга, хусусан, аёллар қалбига ёруғлик олиб кирдилар.

Домла сокин тун осмонига қараб тин олди. Осмонда юлдузлар мижжа қоқади. Уларга болалик, ёшлигидан бери тикилади у.

...Ҳовли тор, гувала девор шаббодага нҳота бўлганиданми ё ўрганиб қолганмиди — нимага? — эслаёлмайди, ҳарқалай, баҳордан кузгача Шароф кечалари томда чалқанча осмонга қараб ётарди: юлдузлар, сон-саногин йўқ, юлдузлар, ғўё уни имлашади. Думли юлдуз учиб, узун из қолдирганча аллақасерда гойиб бўлади; ой оппоқ, тепасида тўхтаб қолгандай... Анависи Ҳулкар, Зухро, Беш оғайни, Етти қароқчи, Олтинқозиқ... — пичирлайди Шароф. Ҳамма ёқ жимжит. Қайсидир ҳовлидан чақалоқ йиғиси, бедор онанинг уйқусираб бешик тебратиби, айтган алласи эшитилади: «Алла, алла қилгин алла... арслон болам алла...» Бола ухлайди, онанинг алласи сўнади. Пастдан, дарча ва эшиги очиқ уйчадан чиққан бўз дўконини тепкисининг ғич-ғичи, мокининг «шиқ-шиқи» кўнглида маъюслик кўзғайди; дадаси—эртага бозор, бўз тўқияпти. Аллақасерда кўппак ит тунни ларзага келтириб вовиллайди, ён ҳовлида от беда картилладиби пишқиради; қўноқда ҳўроз қичқиради... Булар Шарофга ҳузур бағишлайди, унинг хаёлини ўзи билмаган, кўрмаган олисларга олиб кетади. Аммо ярим кеча бўлганда, Таслим қўйфуруш қўй бўлиб маърайди, ҳўкиз бўлиб бўкиради, от бўлиб кишнайдди. У шол бўлиб, уйида ётиб қолган, одамлар уни «ҳайвон жини чалиб кетган», дейишади. Шароф бу овоздан кўрқади, кўрпага бурканиб ухлаб қолади... Эрталаб қуёш гардиши чўғдай яллиғланиб кўринганда, у кўзларини ишқалаб-ишқалаб ғоз туради; икки ёқасида малла тепалар девор бўлиб юксалган яшил водий узала ётади; ўрталиқда кумуш сирти

ниллаб сой оқади. Шароф тўйиб-тўйиб тикилади-да, прииб тушиб булоқ бўйига бет ювгани югуради. Бу болалик. Кейин ёшлик, йиғитлик даври... Нималарни кўрмади бу бош! Аммо у қайси эл, қайси юртда бошпона топмасин гўлаҳлик, муаллимлик қилса, ҳатто мансабдор бўлса ҳам, шу водий кўз олдидан нари кетмади, уни соғинди, ҳижронда ўртанди. Ўзи ҳайрон, кўнгли қаърида қолган ўша аламли дард бугун яна қалқиб уни ларзага келтирди...

— Ватани тилга олдингиз, Хайруллажон. Унинг изизлиги ва буюклигини мен ватандан йироқ кетишга мажбур бўлганимда, унга муҳтожлик дардини тортганимда билган эдим. Муҳтожлик, айрилиқнинг ҳеч бири инсон кўнглини бу қадар вайрон қилмайди. Ушанда ўзим ёш, соғман, юртма-юрт кезаману кўнгли бўм-бўш, куну тун йиғлайди, муттасил оғриб йиғлайди; кўнглини тинчитиш, таскин бериш учун кўз олдимга ватангадо бўлган улуғ зотларни келтирар, Мирзо Бобирни эслардим, унинг ўзи, авлодлари ўтган жойларга борар, улар бини қилдирган сарой-кошоналарни томоша қилардим, томоша қилардим у кўнглига у битиб қолдирган байтлар келарди:

Ўз ерни қўйиб, Ҳинд сори юзландим,
Ераб, нетайин, не юз қаролиғ бўлди.

Ҳиндистон подшосининг шу юрак йиғиси қулоғимда бетиним жарангларди, юрак баттар бетоқат бўлиб титрарди, бегона юртда қўним тополмай қолардим. Биласизларми, кўз олдимга Қўшбулоқ, унинг кўкаламзор майдонлари, юксак тоғлари келарди; ноиб, тўраю минг-бошилар, эшону аъламларнинг оёқлари тағига қарамай, гердайиб юришлари; букчайган, нажотга кўз тиккан чолкампирлар кўринарди; назаримда, сой суви шарқираб оқшдан тингану шағалқумга сингиб бораётгандай, ўрик-олмалар шохда меваси билан қуриб қолаётгандай, қизлар, менинг Қундузим — булоқлар сувига қўллари етмай, соч ёзиб йиғлаб ўтиргандай... Хавф-хатар, қамоқ, ўлим ҳам кўзга кўринмай, ватанга йўл олардим. Бу ерда яна эшону бойлар билан олишардик, шайх Шаҳобиддин мени имонсизликда айбларди, мен дердим: «Менинг имоним маҳкам, бу юртим, халқим»...

— У кушлар орқада қолди... Энди улар эмас, юрtdа халқ ҳоким. Унинг амрини бажарадиган кушлар келди. Шукур...

Хайрулла Муродов домланинг сўзларида умридан қониқиш, мамнунилик оҳангини эшитди. Қарим полвон билан Ҳасанов: «Донмо иш билан куйманиб, жим юрадиган одам бугун нимага бунчалик тўлқинланди? Сабаби нима?— бойвучча, қизнинг туйқусдан келганими ё шайх билан бой инида типирчилаганими? Нима?..» деб ўйларди.

III

Муроджон ҳали овқатини еб бўлмаган, Жавҳар кампир айвон дамида чўпга латта ўраб, чироқ шишасини артиб ўтирган эди. Тап-туп юриб Файзулла кириб келди. Кампир бошини кўтариб унга қаради: шу кунларда у катта йиғит бўлиб қолгандай, юзида гурур, айни вақтда ҳаяжон сезиларди. «Булар тез улгайди,— деб ўйлади кампир.— Булар ёшида кўча чангитиб югуришарди йиғитчалар, ярим кечагача эшак минди ўйнарди. Булар нимагадир бошқа...»

Улар ўқувчигина эмас, муаллим ҳам; кундузи ўзлари ўқийди, кечқурунлари маҳаллаларга бўлиниб катталарни ўқитади.

— Мунча чимтомоқсан, бўлсангчи тезроқ!— деди Файзулла Муроджонни қистаб.

— Файзулла,— деди кампир,— мундоғ қарасам, улгайиб қолгандайсану ўйинга югургандай шитоб қиласана. Домла деган сипогина бўлиб юради. Санга донм югуриш бўлса...

— Ишимиз шитоб, ача. Биз хотинлар йиғилмасдан этиб боришимиз керак. Муаллим олдин бормаса, уларнинг кўнгли совийди. Домла шундоқ деб ўргатганлар. Ундан кейин Мурод иккаламиз отряд бошлиғимиз...

— Нима, нима, вой тирмизаклар! Санлар-а?— кампир ҳайрон бўлиб қолди. — Ҳали милтиқ ҳам тақадими санларга? Шароф домланинг ишими бу?

Қўз олдида иккилоб бошидаги қизил соқчилар келди, шундан ҳайрон бўлди, ҳатто чўчиди. Муроджоннинг дадаси отряд бошлиғи эди. Босмачилар билан урушда ўққа учган...

Файзулла қаҳқаҳлаб юборди.

— Йўқ, ача, — деди кулгидан тўхтаб, — биз милтиқ тикадиган отряд эмасмиз. Биз маданий юрши отрядларимиз, ҳар кун и бориб ўқитяпмиз-ку.

— Ўзимиз домламиз деб қўяқолсанг-ку ўтакампи ёрмасдинг. Сан тирмизаклардан сабоқ олиб, отинбиби бўлиб кетармикин ўша хотинлар. Домлаларингга ҳам ҳайронман, санларга шу ишни қўнган. Нима, эсини еб қўйганими?

— Йўқ, ачажон, домлаларимизнинг эслари жуда бутун, шунинг учун бизга бу ишни топирипти. Ундан кейин, ача, саводсизлик бойларга ўхшаш душман, уни тез тугатиш керак; бўлмаса одамларнинг кўзи очилмайди. — Файзулла домла билан Хайрулла Муродов айтган бу сўзларни ўзиники қилиб айтди.

— Нима дединг? Душман?! — кампир яна хайрон бўлди.

— Ҳа, душман — деди Файзулла. — Хайрулла тоғам билан домла бизга шундоқ деб ўргатдилар, биз ҳам шундоқ деб тушунтиряпмиз. Эсингиздами, ўзингиз айтувдингиз-ку, ман нимаю кўр нима, хатти кўрган билан танимасам деб...

— Шошма, шошма, Файзулла, — деди кампир унинг сўзини олиб, — гапинг жуда узайиб кетди. Ҳа, айтганман, топпайман. Саводсизлик душман, деб мирзанинг ўзлари айтдиларми?

— Ҳа, айтдилар. Ишонмасангиз ўзларидан сўранг.

— Яхшилаб ўқиб олдиларингми гапларини? Мирзанинг гапида адашманглар. Худоё оти ўчсин ўша саводсизликни!..

Саводсизлик душман деган сўз Жавҳар бувининг қулоғига галати, эриш эшитилган эди. Агар, Файзулла Хайрулла тоғам айтдилар, демаганида, у «саводсизликнинг душманлигини», ҳам, уларнинг муаллимликларини ҳам тан олмасди. У тўғри, бамаъни, одамларга керакли гапни мирза айтади, деб биларди.

Муроджон кийиниб чиқди. Файзулла кета туриб кампирга яна сўз қотди:

— Сизга бир илтимосимиз бор, ача, — деди у жилмайиб, — энди бизни тирмизаклар, деб камситманг. Ўқувчиларимиз эшитиб қолса кулишади. Биласизми, ача, улар бизни «муаллим болам», «муаллим ука» деб чақиривади. Сиз булсангиз, бизни нуқул...

— Хўп, хўп, айтмайман,— деди Жавҳар кампир.— аммо домла деган керилмайди, кичик феъл бўлади. Бу қулоқдан кириб, у қолоқдан чиқиб кетмасин, йигитчалар.

Йигитчалар кўчага чиққанда қоронғи тушган, жимжит эди. Мурод Файзуллани тўхтатди.

— Боя бизникига Муътабар келувди. Бирга дарс тайёрладик. У кунги жувонча эсингдами? Қузатиб қўйдик-ку? Бойнинг қизи экан ўша.

— Қизиқ ҳангомалар!— деди Файзулла.— Бойвуччаларни ҳам ўқитяпмиз де ҳали?

— Ўша бойвучча: «Мани ўзингизни ўқитадиган домлангизнинг олдига бошлаб боринг», деб ялинган экан...

— Муътабарга айтмабдими гапини?

— Айтмабди. Домланинг ўзи билан якка гаплашди-ку. Унга айтгандир.

— Отаси ё эридан арз қилгандир, ўқимайсан, деб урган бўлса.

— Милиция идорасига — Васька тоғанинг олдига бормабдими, арзи бўлса, нима қилади домланинг бошини оғритиб...

— Қайдам,— деди Муроджон.— Биласанми, шу бойвучча бугун Муътабарларнинг уйига келибди. Ўйлари-га чақирибди, ўртоқ бўлинг ман билан деб...

— Сан нима дединг?

— Борманг, олдин домладан сўраш керак,— дедим.

— Қизиқ ҳангомалар,— деди Файзулла кулиб.— нимага бунча индамас бўлиб қолдинг, десам, отинчанинг ташвиши билан бандман де ҳали?

— Йўқ, бунга эмас.— деди Муроджон. У юрмоқчи бўлиб ўнг оёғини кўтарган эди, чап оёғини қўзғатолмай мункиди, Файзулла этигининг тумшугини аста босиб турган эди.— Хўп бемаза қилиғинг бор-да!— деди у жаҳли чиқиб.

Файзулла қаҳ-қаҳ отиб кулганича ўртоғининг биқинига туртди. Унинг бастини кўрган одам ўн тўққизга энди тўлган бўз бола демайди. Қизиқ, мактабда ҳам, кўчада ҳам шу: тенгқурларини бехосдан чалади, биқинига туртиб ўтадию, ўзи кулиб-кулиб узр сўрайди. Аммо қувноқ, танти бола...

Аяси вафот этгандан кейин Муродни ҳам эзиб қўяй деди. У ўртоқларига қўшилолмай қолди. Ўшанда Муроджоннинг кўнгил чироғи ўчган, тошдек бир нима юраги

ичига чўккан, йиғи ҳам, *кулги ҳам кўнглига ситмасди, шу тошга урилиб қайтаверарди. Бир куни Файзулланинг дадаси Карим полвон Жавҳар кампирни кўриш учун Норқишлоққа борди, болани бу ердан тез олиб кетишни, янги болалар тўдасига қўшишни маслаҳат берди. «Ганимга киринг, опа, бу уй бола учун ғамхона, уни очиқ чехралар қутқаради», деди кампирга.

Мана бир йил бўлди, Файзулла Муроджонни ёнидан қўймайди.

— Кечир, оғайни,— деди у Муроджоннинг биқинига нўқиб,— сани бир силкитгим келди. Бўлмаса, оғайни, борган сари ичимдагини топ бўлиб боряпсан. Ажаб ҳангома,— деди Файзулла яна.— Бизнинг Кумушбибидан чакки муаллима чиқмайди дейман. Бойнинг инига чангал солса-я. Аммо, Мурод, эҳтиёт бўлиш керак.

— Отабек Кумушини ҳимоя қилади, ўзинг хўшёр тур,— деди Муроджон секингина.

— Нимага энди унинг Отабеги сан эмасу ман? Биласан-ку, ман Азизани яхши кўраман, бунини ўзига ҳам айтаман, ҳатто дадамданам яширмайман. Сан бўлсанг кўнглингдагини ўзингдан ҳам яширай дейсан. Ё писмиқмисан, оғайни?— Файзулла унинг биқинига яна туртиб қўйди.— Нимага даминг ичингга тушиб кетди?

Муроджон индамай, битта-битта юра бошлади. Кўнгил ғашлиги қўзиса, у болалардан ўзини четга тортади. Ана шундай дамларда Муътабар унинг ёнида парвона бўлади, ўзи китоб ўқиб, уни эшитишга ундайди, баъзан: «Сиз жуда чиройли ўқийсиз, Муроджон ака», деб унга китоб тутқазади-да, унинг кўзига тикилганча жим қулоқ солиб ўтиради. Муроджон, манга раҳми келяпти деб ўйлаб, олдинга унга рўйхуш бермади, ҳатто ёмон кўрди. Бора-бора, Муътабарни кўрмаса, у келмаса, излайдиган, ҳатто уйларига борадиган бўлди.

Файзулла Муроджонни маҳкам қучоқлаб олди-да, ҳиринглаб кулди.

— Мунча куласан?— деди Мурод ерга қараганча.

— Нима, кулмай, йиғлайми? Мунча ерга қарайсан, қиз болага ўхшаб?.. Муътабар шу кунларда ўзини Кумушга қиёс қилиб юрибди. «Ўтган кунлар» қўлидан тушмайди. Танаффусда ҳам синфда қолиб ўқийди. Разм сол-а, атлас кўйлагини кийиб келганида, худо урсин агар, Кумушга жуда ўхшайди. Сизни бирга кўрган-да болалар, Кумуш билан

Отабек келяптия хияллади

ган бўлиб қолди, оғайни. Буни Муътабар ўзи эшитмайди, билмайди дейсанми? Ўзингни гўл тутаверма, бўлма-са, Ҳомид илиб кетади уни.— Файзулла Муроджонни яна нуқди.

— Бу гапни қўй, оғайни. Қўнглимга сиғмайди ҳозир,— деди Муроджон, муйилишда тўхтаб.

— Нима бўлди тагин?

— Ҳеч нима. Мавлуда опа ўқишга келмай қўйди.

— Кириб хабар ол, тоби бўлмай қолгандир.

Муроджон Булоқбоши кўчага бурилди. Файзулла: «Мани мактабда кут», деб Ғортепа маҳалласига йўл олди.

Муроджон Исоқнинг кўча эшигидан кирдию, айвон дамида тўхтаб қолди. Пешайвон туридаги сўрида, дастурхон ёзуғлик, товоқдаги ошга қўл урилмаган, сўри четида қўрқиб кетган уч яшар ўғилчаси Аҳмаджонни бағрига босганча Мавлуда тебраниб ўтирибди, онаси Мастон хола айвон ўртасида йиғламсираб гапирарди:

— Мўмин-қобилгина йигит эдингиз, жоҳилдан ҳазар қилардингиз, сизни қайси шайтон йўлдан оздирди, Исоқжон, ўғлим?

Исоқ ранги ўчган, ўчоқ олдида туриб, Муроджонга таниш китоб-дафтарларни йиртиб оловга ташлар, эти суягига ёпишган ёноғи пир-пир учарди. Бундай мудҳиш манзарани биринчи марта кўрган Муроджон турган ўрнида донг қотиб қолган эди. Ахир у ҳушини йиғиб олди. Нафрат ва ғазабдан титраб кетди:

— Бу нима ҳунар. Исоқ тоға?!

Исоқ жавоб қилмади, унга ўгирилиб ҳам қарамади. Ёнаётган китоб-дафтарлар алангасидан кўз узмас, алланималар деб пичирларди, холос.

Мавлуда Муроджоннинг кириб келганини пайқамаган эди, уни энди кўрди.

— Исоқ тоғангиз пирга қўл бериб келганлар, шунинг шарофатига бугун бизга зиёфат беряптилар, — деди. Товуши жуда маънос эшитилди.— Пирга мурид бўлган одам мулойим, ширин сўзгина бўлиб қайтарди. Бу кишининг феъли айниб қайтди. Пир ўлсинки, хотин ургин, уйингни мусибатхона қилгин, деб ўргатган бўлса...

Муроджон бенхтиёр бозорбошига, мактабга югурди.

IV

Илк баҳор, жума куни. Мавлуда бозордан бир қўзичоқ сотиб олди. Жонивор энди бир неча кунлик бўлган экан. Бирам жажжи, бирам чиройли! Паранжисининг нинга олиб, уйга кўтариб келди.

Исоқ шом вақти даладан келиб, айвонда дикиллаб юрган қўзичоқни кўриб ҳайрон бўлди. Мавлуда эрта-лаб унга ҳеч нима демаганди. «Бой отам инъом қилгандир бунн, худо кўнглига солган бўлса...» деб уйлади Исоқ. Қўзичоқнинг оёқлари, қадди, қулоқчалари ҳам узун-узун; йилтиллаб турган майин жуллари қопқора. Исоқ суюниб кетди.

— Ҳисор зотидан экан, зўр қўй бўлади,— деди у.

Эрининг чеҳраси очилганини кўриб, Мавлуда ундан суюнчи олди:

— Бугун бозорга бордим, дадаси, куздаги чинақчиликдан қолган озгина пулга шуни олиб келдим...— Исоқ ялт этиб хотинига қаради, ҳайрат энди унинг борлигини қамраб олган эди. Мавлуда бунн пайқамади.— Аҳмаджонга атадим, қўлини ҳалоллайдиган кун келгунча катта қўй бўлади...

— Худо хоҳласа,— деди Исоқ. У хотинининг узоқни кўзлаган тадбирига қойил қолган эди.

Мана ўша қўзи учинчи йил боқиланти. Бўрдоқни қўй бўлди. Унинг думбасини кўтариб, қумалогини тушириб туришади. Келгуси ҳафтага улар Аҳмаджоннинг қўлини ҳалоллайдилар, қўйни сўйиб, маҳаллага тўй берадилар.

Олдинги куни Исоқ ҳеч кимга ҳеч нима демай, қўйни ҳовлига етаклаб чиқди. Қўй думбасини кўтариб юролмас, ётиб-ётиб қоларди. Мавлуда, оёғининг чигилини ёздиришга олиб чиққандир, деб уйлади. Қараса, эрининг авзойи бошқача, қўйни кўчага етаклапти.

— Ҳа, қаёққа? Сотиб бошқасини оласизми? Аҳмаджонга аталган эди-ку, дадаси,— деб сўради ундан.

Исоқ хотинига қовоғидан қор ёғиб қаради:

— Аталган жойига олиб бораман!

— Ниятингизни бузиб, атоғини янгилабсизу нимага оғиз очиб ёрилмайсиз?—Мавлуда энди куйиниб гапирди.

— Ниятимни сан бузиб қўйдинг, тўртинчилар! маз-

¹ Тўртинчилар — Таъсис мажлисига сайловда «Мусулмон меҳнаткашлари иттифоқи» тўртинчи рўйхатга киритилган большевиклар ва уларнинг тарафдорларига овоз берган эди.

ҳабидаги ўқишга кириб. Мани ҳам, ўзининг ҳам гуноҳга ботирдинг. Гуноҳимиздан ўтишни сўраттириб келаман.

— Ким сўраб берарминш?

— Пирим сўраб берадилар. «Ўқлик ота»га кетяпман. Исоқнинг гапининг мағизини Мавлуда энди чақди. Югуриб келиб қўйнинг бўйнидан ушлади.

— Жон дадаси, қайтинг бу ниятингиздан,— деди у йиғламсираб.— Наҳотки у киши шу қўйнинг боришига қараб турган бўлсалар? Ишонгим келмайди. Бу ерда сўйилиб, худойи қилинди нимаю, тириклай элтиб берилди нима у кишига...

— Йўлимни тўсма, бадбахт, оғзимга ёмон гап келди!— деб ўшқирди Исоқ.— Худо кўнглимга солди бу ниятни, унинг хоҳишини бажо келтираман!

«Йўқ, бу ўзининг гапи эмас,— деб ўйлади Мавлуда.— Худонинг мўмин бандаси дейвериб миясини адо қилди имом!»— у тутатди:

— Худога тўнкаманг, Аҳмаджон, кечирмайди сизни! Бу ўз хоҳишингиз... йўқ ўзингизники бўлса, ҳеч нима демасдим. Сиз сингари «мўмин»ларни лақиллатишяпти. Сиз қатори «мўмин»лар пирдан қўлини қайтиб олаётганда, наҳотки сиз...

Мавлуданинг юзига қаттиқ тарсаки тушди. Мاستон хола қизининг қўлидан ушлаб пешайвонга етаклади:

— Эркакнинг йўлини тўсма!

Исоқ қўйнинг думбасини кўтариб итарганча кўчага зўрға олиб чиқди. Бой юборган аравакаш унга маҳтал турарди. Иккаласи кучана-кучана аравага аранг кўтариб чиқарди. Воқеани аравакашдан сўраб билган икки қўшни ёрдамлашмади, бир четда индамай қараб тураверишди. Уларнинг кўнглига нима гап келди, Исоқнинг бу билан иши йўқ эди. Улар эса: «Сичқон нинга сигмайди, думига ғалвир боғлайди», деб ўйлашарди.

Аравакаш отга қамчи босди. Исоқ жунади.

Арава қишлоқ кўчаларидан ўтиб кетди, дала йўлини орқада қолдириб даштга чиқди. Исоқ қўйнинг чилвирини маҳкам ушлаганча тебраниб ўтирди, ҳеч ёққа қарамади, ҳеч кимни, ҳеч нимани кўрмади. Миясида Мавлуданинг гаплари айланар, у билан олишарди. Шу мактабга бордию мияси айланиди. Исоқ нима деса у тес-

қарисини айтади. Бойни имомни ёмонлайди. Мана энди пирга ҳам тил тегизди. «Мўминлар пирдан қўлини қайтиб олаётганда...» деди-я! Қайтиб олса, Исоққа нима? Исоқ гуноҳдан фориг бўлиш учун боряпти. Аммо Мавлуданинг гуноҳини кечирармикин худо? Кечирмаса, Исоқнинг у билан туриши мумкинми?..

Арава тошлоқ йўлда қалқиди, Исоқ бошини қўтарди. Ҳамма ёқ дашт, нуқул тош, яккам-дуккам шувоқ бури тўкилиб чўпак бўлиб қолган. Йўлда ҳурпайиб турган тўргай безовта қилинганидан норози бўлгандай алланима деб чулдиради-да, учиб кетишга эриниб, йўрғалаганча ўзини четга олди. «Оч бўлса керак, учинишга мадори етмади, нима ҳам топиб ерди бу даштдан!»— деб ўйлади Исоқ.

Арава эски тошқўтон ёнидан ўтаётганда Исоқнинг кўзи қўй қийиға тушди. Босилиб, чириб ётибди. Ташилган билан адоғ бўлмайди. Токнинг жонини киритади. Қишлоққа қайтиб борганда бой отасига айтади. Ташиштиш керак бунн. Исоқнинг отаси, узумнинг сараси, майизнинг сершираси менинг боғимда битсин десангиз, бой, чириган қий келтиринг, дерди. Ток тагини очиб, эски девор кесағи билан қийни кўмарди. Бирам узум бўларди.

Исоқнинг эсида: отаси Қосим боғбон жуда кам гап киши эди. Кеч кузда, эрта баҳорда кўчат ўтқазар, ёз бўйи парвариш қиларди; Носир бойнинг ўрикзор, олмазорлари ва токзорларини у бино қилган. Режа тортиб кўчат жойларини қазирди-да, пайванд ниҳолларини кўчириб келарди; хандақчага гўнг аралаш тупроқ солиб, ярим пақир сув қуярди, кўчатни Исоқ ушлаб турарди, ўзи тупроқ тортарди; кечқурун, кун ботганда янги боғнинг гоҳ бошига, гоҳ этагига ўтиб қаторларга разм соларди. Кейин: «Худо хоҳласа, бехато ушлайди» дерди, гоҳо Исоқ уни гапга тутаверса, у қовоғини солиб: «Гап билан қорин тўйғазмоқчимисан?» дерди. Исоқ: «Ота, қарисиз-ку, дам олиб-дам олиб ишланг, манам чарчаб кетдим», деса, у: «Майли, сан дам ол, ҳақинг бор, мани ҳақим йўқ», дерди. Исоқ ҳайрон бўлиб сўрарди: «Нимага, ота?» «Ман дам олсам, санинг ҳақинг йўқолади». «Нимага?» деб сўрарди Исоқ тағни. «Нимага, нимага! Нимага бўларди, дам олиб ўтирсам, ўзим катта қилган дарахтнинг соясини ҳам кўролмаймань». Отасининг юзига ўй чўкарди. Исоқ «нимага?» деёлмасди.

Арава қаттиқ қалқиди, бу сафар Исоқ мункиди, боши қўйнинг бўйига урилди. От пишқирди, аравакаш эски, мунгли бир қўшиқни хиргойи қилиб қамчи селпирди. Исоқ атрофга қаради: осмон тумтайиб олган, нам шаббода эсади, дашт мудрайди, тұрғай учмайди, шувоқ чўпаги гариб силкинади, даштда чўккалаб ётган харсанглар хўмрайиб ётибди. Исоқ отаси ўлганда кўнгли ана шундай ҳувиллаб қолган эди.

Исоқнинг отаси бир марта ҳам касал бўлиб ётмаган. Саратон иссиғида, хомток қилаётганда... Исоқ сой бўйига болалар билан чўмилгани кетган эди. Қайтиб келса отаси ток сўриси тагида чўзилиб ётибди. У югуриб келди: отасининг пешанаси тупроқ, оғзидан қуюқ қон оқиб нягига тушибди. Исоқ «дод!» деб одамларни чақирди...

Ўша куни, одамлар отасини кўмиб қайтганларида бой отаси бир аравага катта оқ серка, гуруч, ун юклатиб юборган эди. Кейин унинг онаси вафот этди. Исоқ ўшанда ўн иккига қадам қўйганмиди. У чин етим, гариб бўлиб қолди. Бой отаси уни ўз уйига олиб кетди. «Худонинг хоҳиши бу, Исоқвой,— деди раҳмдиллик билан.— Бошингни ўзим силаймак...»

Исоқ бойнигида ўтин-чўп ва сув ташиб, бойга чой дамлаб бериб юрди. Кейин бой уни боғига, ўша отаси ўлган боққа элтиб қўйди. Ёзда боғ ишлари билан банд, қишда шу ердаги қўрғонда қишловчи қароллар билан мол-қолга қарайди. Бошқа йигитчалар сингари у бозор-ўчарга бормади. Унга нима ҳам керак, куни шу боғда, қўрғонда ўтади. «Бу худонинг хоҳиши», деб ўйларди Исоқ. Носир бойнинг пешанасига худонинг ўзи бойлигини, Исоқнинг пешанасига дарахт ўстириб, мева етказиб беришни битиб қўйган. Худонинг хоҳиши шу!

Исоқ Мастон хола билан Мавлудани шу боғда тапиди. Қизнинг отаси ҳам шу қўрғонда дунёдан ўтган. Исоқнинг иссиқ-ёвғони Мастон холанинг уйида, кир-чирини у ювиб беради. Ўз ўғлидай бўлиб қолган. Ўшанда Исоқ ўн олтига қадам қўйган йигитча, Мавлуда шўх қизча эди. Мавлуданинг аяси бойнинг сигирларини соғар, кува пишиб, сариёғ олар, айронни қурут қиларди. Исоқ боғнинг қайси бурчида ишламасин, Мавлуда унга кичкина қора қўмғонда чой, рўмолга нон ва пиёла туғиб боради; баъзан гўжа ё угра ош кўтариб келади. Исоқ овқатланиб олади-да, Мавлудага қараб: «Катта,

ақлли қиз бұлгин, омин», деб дастурхонни унинг қўлига беради. Мавлуда болаларча кулади бу ғалати фотиҳага.

Йиллар ўтди. Мавлуда қувноқ, тўғри сўз қиз бўлиб ўсди. Унинг шу хислатига Исоқнинг ҳаваси келарди. Бир куни ёзда Мавлуда ерга чойшаб ёйиб қўйиб, қуш сингари шохдан шохга сакраб ўрик қоқарди. Исоқ кўриб юраги ўйнаб кетди: «Пастга туш, шайтон қиз, йиқиласан!»— деди. «Шайтон бўлсам йиқилмайман, йиқилсам ушлаб ололмайсизми, шундоғ йигит», деб қиқирлаб кулди Мавлуда. Баланддан Исоққа шундоғ ўтли қарадики, унинг юраги жигиллаб кетди. Шу-шу Мавлуданинг кулгисини бир кун эшитмаса, нозли қарашига кўзи тушмаса Исоқнинг юраги орзиқадиган бўлди. Буни Мавлуданинг аяси Мастон хола ҳам сезар, аммо Исоқнинг ҳалоллиги кўнглига таскин берарди.

...Кичик ҳайит яқин эди шекилли. Исоқ кам-кўшти учун бойникига пул сўраб борди. Носир бой кулиб: «Харажат катта бўладими?» деб сўради. Исоқ ерга қаради. Бой унинг қўлига битта йигирма беш сўмлик туттирди. Исоқ чиқиб кетаётганда бойнинг мирзаси уни меҳмонхонага бошлади, дафтар очди. Исоқнинг сўрагиси келди: «Қарзим йўқми, мулла ака?»

— Ўғил ота қарзини узади, Исоқвой.

«Ота-онам маросимига берганлари дафтарга тушган, фойдага кирган экан», деб ўйлади Исоқ. У харажат учун бойдан йилига бир икки марта бир оз пул оларди, аммо ўз ҳақи қанчалигини ҳеч сўрамасди. Мирзанинг бугунги гапи кечгача унга нашъа қилиб юрди.

Кечқурун қўрғончада Исоқ кўнглини Мастон холага ёрди:

— Қизиқ, бизники қанча ётса ҳам бир тийин тугмайди, бой отамники кўпаяверади...

Супада нягини ушлаб, гапга қулоқ солиб ўтирган Мавлуда унинг сўзини олди:

— Бойнинг пули битдай болалармишу камбағалники донм қисир қолармиш, Исоқжон ака.

Исоқ ялт этиб унга қаради. Мавлуда жиддий, хаёлга ботган, қўрғоннинг нариги бурчагида эндигина соғиб олинган сигирнинг елинини тортқилаётган бузоққа қараб ўтирарди.

Исоқ хохолаб кулиб юборди. Мавлуда ирғиб турдида, бориб бузоқларни сигирлар ёнидан олиб, ўз жойига қамашга тутинди.

— Отасига тортди. Раҳматлик шунақа аччиқ нақларга уста эди, — деди Мастон хола хўрсиниб.

«Йўқ, зулмат чўккан кўнгилга чироқ — унинг ҳар сапи, ҳар қараши», деб ўйлади Исоқ.

Жума куни азон намозидан кейин Исоқ Мавлуда ювиб, тахлаб қўйган оқ бўз яктак-иштонини кийиб, бозорга борди. Қассобдан икки қадоқ қўй гўшти, бир қадоқ думба, каппонга кириб, икки қадоқ девзира гуруч харид қилди; баззоздан Мавлудага атаб бир кўйлаклик қизил гулли чит, худди шундай қизил гулли шол рўмол, Мастон холага бир кўйлаклик одми чит, ўзига дўппи олиб, нонушта вақтида қўрғончага қайтиб келди. Қўлидагини Мавлудага бериб (ростдан ҳам, Исоқнинг умрида катта харажати эди бу), ўзи нонуштага ўтирди. Мавлуда шу заҳоти тугунни супага қўйиб очди-да, кўзлари ўйнаб кетди.

— Вой, кимга олиб келдингиз? Ё келин тушириб келамизми қўрғончага?

Исоқ қизнинг бегубор гапига ҳузур қилиб кулди:

— Сенга олиб келдим, Мавлуда, кечаги сўзларинг учун... Унис сизга, хола.

Мавлуда ўз гапидан уялдими, югуриб уйга кириб кетди. Мастон хола:

— Умрингиздан барака топинг Исоқжон, тупроқ олсангиз олтин бўлсин, — деб алқади.

Исоқ хомтокка киришди. Пешин вақтида қўлида қумгон, пиёла Мавлуда келди.

— Чанқаб кетгандирсиз, чой дамлаб келдим. — Бир пиёла чой қўйиб узатди-да, қумгонни унинг ёнига қўйиб, ерга қараганча ўтирди.

— Жуда ширин чой бўпти, раҳмат. Ақлли, катта қиз бўлгин, омин, — деди Исоқ.

Мавлуда қиқирлаб юборди.

— Жудаям ғалатисиз-а, Исоқжон ака, болалигим-даям шундай деб фотиҳа ўқирдингиз, эндиам.

Исоқ унга хушнуд қаради-ю, индамади.

— Сабзи-пиёз олиб бераркансиз, кўпгина, — деди Мавлуда, — ош қилмоқчимиз, катта қозонда. Янгамга олиб борамиз... фақат кўчаларини, уйларини билмайман.

Исоқ сабзи-пиёз олиб чиқди; Мавлуданинг қўлига бера туриб:

— Йўқ, Мавлуда, қозонни ҳеч жойга олиб бормай-

сан, янганнинг уйи шу ерда, қўргончада,— деди унинг чарос кўзларига термилиб...

Арава яна қалқиди, қўй инқиллади. Исоқ сесканиб бош кўтарди. Арава тоғлар оралиғида, жилғада борарди. Тоғ чуққисига қараб Исоқнинг ваҳми келди: улкан, баҳайбат қоя жилғага худди айвон бўлиб турарди.

— Худойимнинг қудрати зўр, Исоқвой иним,— деди аравакаш, қамчи дастасини қоя томон кўтариб.— Эгамнинг қудрати ушлаб турибди бунни.

...Чарос, шивилганини майизга узиш вақти эди. Бир кунни узум узаётганлар тепасига бойнинг ўзи келиб турди. Чошгоҳда Исоқни сой бўйига чақиртирди. Бой тол тагида, салқинда ўтирибди.

— Ота-онанг бандаликни бажо келтирганда, Исоқвой ўғлим, бола эдинг,— аста гап бошлади у.— Худо ўзи паноҳ, бизнинг даргоҳда ўсдинг. Энди катта йигитсан. Худо кўнглимга бир ният солди. Бобонг, отанг ҳурмати бошингни иккита қилиб қўймоқчиман. Қўрамиздаги Мас-тоннинг қизи пишиққина дейишади. Шунга совчи қўйсак, қалай, ўзи маъқулми сенга?

— Раҳмат, бой ота, сиздан жуда миннатдорман. Аммо бунақа ишга қўлим калта, ўз кўйлагимни иккита қилолмайману рўзгор тебрата олармидим. Худонинг хоҳиши... у буюрган кун келар, сабр қилай, бой ота,— деди Исоқ ерга қараб.

— Худо ҳар кимни ўз ризқи билан яратган, Исоқвой,— давом этди бой.— Тўй харажатига топганинг етмаса, мен борман. Қарздор бўлсанг нима? Ёшсан. Қарз узилади, хотин ёнга қолади.— Бой кулди. Кейин босиқ ҳолда илова қилди.— Куз кириши билан тўй қиламиз, ҳаракатни бўшаштирма. Унутмасанг бўлгани...

Шу кундан бошлаб Мавлуда Исоққа кам кўринадиган, кўринганда ҳам ерга қараб ёки рўмолининг бир учини тишлаб юзини пана қилиб ўтиб кетадиган бўлди.

«Бой отам жуда сахий одам,— деб ўйлади Исоқ.— Мана бугун пирга қўл беришим учун арава қўштириб юборди. Бир қоп гуруч ҳам ташлатиб қўйибди...»

— Ҳа, чу!— деб юборди аравакаш, отни қамчилаб. Қамчи учи чарс этди, отнинг қорнига тегди шекилли, от пишқириб тирмашди, тақаси «тақ-тақ» тошга урилди. Арава тик дўнгликка кўтарилиб, тоғ бағрилаб кетган йўлга бурилди.

Осмон қовоғини очмас, қуруқ изғирин эсарди. Чўққидан сал баландроқ кутарилиб баҳайбат бир қуш — бургутни ё калхат — лапанглаб учиб юрибди...

— Худойимнинг қудрати зўр, Исоқвой иним, — деди аравакаш тагин, — азиз қадамжойини шу олис баланд тоғлар оралиғига жойлабди. Мана етиб ҳам келдик...

Исоқ индамади. У пирга рўбарў бўлиш, унинг музоарак ўнгирини кўзига суртишнигина ўйларди... Ёндамада арава қийшайди, қўй сурилиб Исоқнинг оёғини босиб қолди, у инқиллаб оёғини зўрға тортиб олди.

Пастликда уларни икки киши кутиб олди, арава-ни ичкарига киритиб, дарвозани беркитиб қўйишди. Бир аравакаш билан қопни кўтарди, иккинчиси қўйни етаклади — пастликка, сой бўйига тушиб ғойиб бўлишди.

Исоқ якка қолди.

Ҳамма ёқ жимжит, бу ерда гўё шу икки кишидан бўлак қимирлаган жон йўқ. Теваракни чўян девор бўлиб ўраган қора тоғлар, азим терак ва қайрағочлар бу чоҳга қоронғилик ёяди — сирли, маъюс, гунг қоронғилик.

Рўпарада масжид, хонақоҳ, унинг орқасида дахма, оғир қўшқанот эшиги берк, дахма гумбази устида оқ туг-ёғоч учига боғланган бир тутам қора қил, — булар ҳаммаси босиб келаётган қоронғилик пардасини қуюқлаштиради, гунгликни қўриқлайди, кўнглига гулу, ваҳм солади.

Исоқни йўл карахт қилиб қўйган эди. У чакалак ора-лаб сой бўйига тушди, таҳорат олиб, қазо бўлган намо-зини ўқиди — «хуфгонни жамоат билан пир орқасида» ўқийди.

У қайтиб, беихтиёр дахма рўпарасида тўхтади, кафт-ларини очиб ипчиллади:

— Имонимизни бутун сақла, худойим! Ўзингиз шафе бўлинг, бобо пирим! — ўзи ва хотини номидан илтижо қилди.

Исоҳ хонақоҳ пешайвонига қадам қўйганда узун мал-ла тўн кийган, эчки соқол, юзлари кичкина кишига рўпара келди. Исоқ уни таниди — қўшбулоқлик Саид-нуриддин, унинг кетида аравакаш турарди, пирнинг зиёратларига кириш мавриди эканини айтишди. Исоқ олдинда, улар ичкарига киришди.

Катта хонақоҳнинг икки томонида иккитадан тўртта шим ёниб турибди. Беш-олти киши деворга суяниб бош ёғиб ўтиришибди; тўрда шайх Шаҳобиддин — мош-гуруч соқолининг учи кузалган, юзлари нуроний, катта, чиройли қовоқлари бўртикроқ, пешанаси кенг, бошида салла-дўппи, эғнида баронас камзул, қўлида қаҳрабона тасбеҳ, гўё пинакда эди. У бош кўтарди. Исоқ икки букилганча тез бориб, унинг қўлини олди, ўз қўлларини юз-кўзларига суртди. Шайх унга ўнг қўлдан жой кўрсатди, Исоқ ўтирди, аравакаш билан малла тўнли киши ҳам бир четдан жой олишди. Шайх фотиҳага қўл кўтарди, ҳамма қўл очиб, пирнинг оғзига қаради; Исоқнинг қулоғига шу сўзлар кирди: «...бандаларингнинг диёнатини, имонини сақла... Уқлик ота пиримнинг арвоқлари қўлласин, омин!..»

Малла тўнли киши дастурхон ёзиб, чой-нон келтирди. Кейин шайх Шаҳобиддин ўтирганларга Исоқни таништирди:

— Бу киши Қўшбулоқдан, бизни зиёрат қилмоқ ва муридимиш бўлишни олло таоло кўнгилларига солибди,— деди шайх оҳиста ва ҳар сўзни салмоқлаб. Исоққа чехраси ёришиб қаради.— Янглишимасам исми-шарифингиз...

Исоқ пирнинг илтифотидан тўлқинланиб кетган эди:

— Исоқ Қосим ўғли, пирим,— деди шошиб.

— Ҳа, Исоқбой Қосим ўғли. Дадангиз, худо раҳмат қилсин, арвоқлари шод бўлсин, Носир бойнинг кўп хужўй, ҳалол, миришкор боғбони, бизнинг падари бузрукворимишга мурид эдилар...— пир жим қолди, бармоқлари тасбеҳ доналарини бир-бир санар, ўзи гўё яна пинакка кетган эди.

«Отамни эсладилар, ўзимни ҳам танидилар», деб ўйлади Исоқ.

«Зикр бўлармикин,— деб ўйлади аравакаш.— Аммо ким билан? Илгари бу ёғи Қўқон, у ёғи Наманган томонлардан одам келарди бу жойга. Дош қозонларда шўрвалар қайнаб турарди, ҳаммага ош тортиларди, майдон ва хонақоҳда хушовоз ҳофизлар нафаси гуркирарди, зикр бошланарди. Энди бўлса биз кириш билан дарвозани беркитиб олишди... У замонлар ўтиб бўлибди энди!..»

— Ўзингиз соғ-саломат юрибсизми? Уй ичингиз тинчми?— деб сўради шайх бир мўлжал тасбеҳ ўғиргандан кейин.

«Аён бўпти-я, уй ичидаги нотинчлик пиримга!» деб ўйлади Исоқ.— Худога шукур, пирим...— дедю, дудуқ-ланиб қолди. Шайх унга жилмайиб тикилиб турарди. «Кўзлари жуда ўткир. Худо фақат шундай одамга бундай кўз ато қилади. Яшириб бўладими?»— Исоқ тутилиб-тутилиб гапирди:— Шу денг, пирим... нохушлик бўлди бир оз... келинингиз... менинг хотиним беизн ана-ви тўртинчиларнинг домласи очтирган мактабга борибди...

— Худо ўзи инсоф бергай унга,— деди шайх виқор билан.— Заифа эрнинг хасми, унинг изни қонун. Заифанинг кўчага чиқиб, хусусан, ўшандоғ илмга ўқиши худога хуш келмайдур, бўтам. Уқтиринг, заифангиз худонинг қаҳридан қўрқсин.

«Эҳ, подонгинам, нимага айтдинг бу гапни?» деб ўйлади аравакаш.

Хуфтон намозини ўқиб бўлганларидан кейин шайх Шаҳобиддин уйига чиқиб кетди. Улар ҳужрада тунашди.

Исоқ эртасига ҳам пир ёнида қолиб, унинг ўғит-насиҳатларидан баҳраманд бўлди. Шайх унга, Носир бойнинг саховатли одамлигини таърифлади, Носир бой ермулкини қарол-чоракорларига инъом қилиш ниятида эканлиги бугун тунда хобида аён бўлганлигини, Исоқ ҳам йўқ демай, ер олиши кераклигини, бу худонинг хоҳиши эканини айтди. Кейин шайх Исоққа синчков назар солиб турди-да:

— Ҳукумат томонидан келган болшавой бир хотин қишлоқ аёлларини тўплаб мажлис ўтказган,— деди у ўйчан ҳолда.— Сизнинг заифангиз ҳам шу мажлисга борган. Хабарингиз бордир?

Бу туйқус саволдан Исоқ саросимада қолди. У бошини кўтарди:

— Йўқ, пирим.

— Кўрдингизми, хасмингиз ниятини, хатти-ҳаракатини сиздан сир тутадир. Аммо лекин бу бизга аёндир, сиз ҳам воқиф бўлинг. Заифангиз ўша йиғинда кўп бемаъни ва бўҳтон гаплар айтибдир: бойни фақир-бечоранинг қонини сўриб келган зулук дебдир, масжид имомини бойнинг ялоқхўри, деб итга ўхшатибдир. Яна менга шу ҳам аёндирки, бўтам, сизнинг бизга мурид бўлганингиздан у кўнглида норози. Уйингиздаги нотинчликни ўйлаганимда олло гаоло тунда кўнглимга шуларни солди. Бундан сизни огоҳ қилмоқ менинг худо олдидаги

қарзимдир. Айтинг, унга, тавба қилсин... акс ҳолда сизнинг охиратингизга ҳам футур етказгай.

— Тавба қилади, пирим...

Исоқ шайхга термулди. У пичирлаб тасбеҳ ўғирарди. Кеча аравадан қўй билан гуручни тушириб олган кишилардан бири унга «туринг, бўлди» дегандай имо қилди. Исоқ унга эргашди. Ташқарида у Исоққа: «Табаррук булоқ сувдан олиб кетиб, заифангизга ичиринг, дили пок бўлади», деб уқтирди. У кўзача кўтариб келса, аравакаш булоқ бошида хаёлчан ўтирибди, кўзлари дахмада.

— «Ўқлик ота» тўпларини шу дахмада отармиканлар, Исоқвой?— сўради аравакаш.

Исоқнинг бошида пирнинг сўнгги сўзлари айланарди. Бу гап кўнглига сиғмади. Индамай сувдан ҳовучлаб ичди, кўзачани тўлдириб, оғзини тиқинлади. Дахмага қараб қўлларини очганча илтижо қилди. Аравакаш саволини яна қайтарди.

— Бу ғайбнинг иши, карвон ака. Қани, жунадик,— деди Исоқ.

Исоқ аравада кўзачани тиззасига қўйиб, бўйнидан маҳкам ушлаганча тебраниб борар, аравакаш эса бир зайлдаги мунгли хиргойини бўшаштирмасди. Улар мункайган чўққи тагидан ўта бошлашди. Ўша баҳайбат қуш лапанглаб учиб юрибди.

— Худойимнинг қудрати зўр,— деди у ўзига ўзи гапиргандай.— Бир нарсага ҳануз ақлим бовар қилмайди, Исоқвой укам: бугун кечаси ухламай ташқарида юрдим, мабодо «Ўқлик ота» бобом ўқ узиб қолсалар, тўпхоналарининг қаердалигини кўрарманми деб. Болалигимизда чақмоқ чақиб ҳаво гулдураса, момомиз, «Ўқлик ота» тўп отяпти, деб бизни ташқарига қўймасди... Худойимнинг ҳам зап ишлари бор-да, Исоқвой.

— Ғайбнинг ишини бандаси қаёқдан билсин, карвон? Хўп гапларни гапирасиз-да,— қўрс жавоб қилди Исоқ.

— Пирга аён-ку, Исоқвой... Аммо, укам, бу сафарги боришимда ҳайронлигим ошди. Бу ёғи эгамнинг ўзига аёнку, чамамда, мзорнинг файзи кетибди, пиримнинг даври тугаётгандай...

Исоқнинг жаҳли чиқди, унга қарайман, деб мункиди, кўза қўлидан чиқиб кетаёзди:

— Куфрга кетманг, карвон. Бу гаплар пиримга аён бўлади.

Аравакаш уҳ тортди.

Қишлоққа етгунча Исоқ хотинига табаррук сувни ичириб, уни гуноҳдан поклашни ўйлаб анча юмшади. У ўйга кириб келганда қайнонаси ошга гуруч босар, Мавлуда ҳовлини энди супуриб бўлган эди.

— Янги мурид шарофатига ош тайёр,— деди у кулимсираб.— Ёзилибгина келдингизми, ишқилиб, Аҳмаджон?

Исоқ ичида: «хайрият, йиғлаб қарши олмади, пирим ғайбдан кўнглига солгандирлар», деб ўйлади. У чопони билан кўзани сўри устига қўйди. Ошхонадан югургилаб чиққан ўғилчасини даст кўтариб, иккала бетидан ўпди-да, уни ерга қўйиб, шомга таҳорат олишга кетди. Мاستон хола ўтни тезлатди. Мавлуда ҳовуридан анча тушган, бошқача айтганда, тақдирга тан берган, аммо ўқишга ижозат берса бас, деб ўйларди. Исоқ сўрида намоз ўқиди, кейин Аҳмаджонни тиззасига ўтқазиб, унинг бошини силаганча, хотинига мақтаниб гап бошлади.

У қайтиб кела туриб бой отаси билан учрашди, унга яхшиликлари учун раҳмат айтди. Бой бу сафар уни «сизлади», ҳатто ўзи чой қўйиб узатди. Кейин мулойим жилмайиб, унга боғ инъом қилмоқчилигини, Исоқ уни унутмаслигига аминлигини айтиб: «Сизни, Исоқбой, ўғлим деганман», деб қўйди.

— Биласанми, подон,— деди Исоқ хотинига,— бой отамнинг бу ниятлари пиримга олдин аён бўлган экан...

— Ростдан-а,— унинг сўзини бўлди Мавлуда,— таг-туғи билан берармишларми?

— Ҳа, васиқалатиб...

— Шу гап бой отамнинг эсларига илгарироқ келмаганини қаранг-а, Аҳмаджон?— Мавлуда яна эрининг сўзини бўлди.— Шу иш илгари бўлганда биз ҳам ҳалигача қаддимизни ростлаб олармидик.— у ўйланиб туриб ғлова қилди:— Ҳеч ишонгим келмайди, Аҳмаджон, ё ислоҳот гапи чиққанига шошиб қолдимикан-а, бой отам?

Исоқ хотинига бежо хўмрайди.

— Чулдирайверма, худонинг ношукур бандаси!— жеркиб берди у.

Кўнглидан шайхнинг Мавлуда тўғрисидаги сузлари кечди. Эсига сув тушди, ёнидаги кўзани қўлига олиб,

бир пиёла қуйди-да, ўзи ичди, кейин яна қуя бошлади, сув кўза томоғидан гўлқиллаб тушарди.

— Менгайм бейинг, ўжеиниз ичавеясизми?— деди Аҳмаджон.

Исоқ пиёлани унинг оғзига тутди, бола бир-икки қултим ютди-да, бошини кўтарди. Исоқ пиёлани тўлдириб Мавлудага узатди:

— Ма, мана буни ич, кўнглинг тозаланади.

Мавлуда эрининг қўлидан пиёлани олиб, тикилиб турди-да, сўради:

— Нима бу, дадаси, сувми?

Исоқ тутатди:

— Йўқ, заҳар!.. Шунча йўлдан кўтариб келсам бунга... табаррук булоқнинг сувини...

— Сувлигини билмадим, сўрадим, шунгайм... жаҳлингиз чиқоғич бўп қолди... Ичиб дардингиз ёзилган, кўнглингиз тозаланибгина келгансиз дебман, дадаси.— Сувни ичиб пиёлани эрига узатаркан, бенхтиёр кулмсираб яна сўради:— Ердан чиқарканми шу сув?

Мастон хола ошни сузиб келиб, товоқни дастурхон устига қўйди.

— Астағфирилло!— деди Исоқ,— қаердан чиқади бўлмаса?!

— Қайдам, ўзимизнинг булоқ суви бундан ширинроқ туюлди менга.

— Шошма!— деди Исоқ.— Аллақандай мажлисга борибсан, бой отамни зулук, имом домлани ялоқхўр дебсан. Ростми?

— Ҳа, бордим...

— Шундоғ дедингми?

— Дедим. Ёлғонми?

— Шу мактаб ўқишни йўлдан оздирди сани. Биласанми, махлуқ, пирымга аён бўпти шу. Тавба қил!

— Ё тавба!— деди Мавлуда ёқасини ушлаб.

— Бугундан бошлаб мактабни йиғиштирасан. Мани изним шу!

— Жон дадаси, инсофингизни йўқотманг,— ялинди Мавлуда. Аммо эрининг авзойига қараб туриб, бўш келмасликка аҳд қилди:— Мани биласиз, кўнглимдагини ичимга ютмайман. Уришинг, уринг ҳамки, ўқишни ташламайман...

— А!— Исоқ телбаланди. Иргиб турди-да, Мавлуданинг бетига икки тарсаки туширди.— Мана бўлма.

са!..— сўри устида, Мавлуданинг ёнида ётган китоб-дафтарларни олиб гижимлаганча ўчоқ бошига югурди. йиртиб-йиртиб ўтга ёқаркан, титраб-қақшаб:— беизни кўчага чиқсанг, ўша мактабга қадам қўйсанг менга ҳаромсан!— деб юборди.

— Болам, Исоқжон, нима бўлди сизга? Қайси шайтон васваса қилди!— деди айвон ўртасида серрайиб қолган Мастон хола чайқалиб.

Аҳмаджон чинқириб аясининг пинжигга тикилди.

— Сизни шу кепатага солиб жунатган пирингизнинг уйи бузилсин!— деди ўғилчасини маҳкам қучоқлаб Мавлуда.

Муроджон Исоқларшикига бу жанжал авжигга чиққанда кириб келган эди.

V

Кеч кира бошлаган, Шароф домла одатича, сўрида аста танбур чертиб ўтирган эди. Кўча эшик зулпини шиқирлагандай бўлди. У танбур дастасини елкасига тираганча қулоқ солди, зулпин яна шиқирлади: секин, гўё ҳадиксирагандай. Бемаҳалда ким ташриф буюрди экан! Очиқ кўнгил билан келган киши бунақа ҳадиксираб тумасди. Аммо ким бўлса ҳам пешвоз бориш керак.

У қора лас камзулини елкасига ташлаб кийди, тугмаларкан, нохинни бармоғидан олиб ички чўнтагига солди. танбурни гилофлаб деворқозиққа илди, хонтахт тандаги қоғозларни йиғиштирди, дастурхонни сўридан енгил тушди, калишнинг кийди-да, йўталиб товуш берди; эшикнинг бир табақасини очди. тикилганча бир лаҳза туриб қолди, қайси кўз билан кўрсин!— рўпарасида шайх Шаҳобиддин турарди: бошида қордай салла, эгнида кул ранг камзул, устидан енгил бапорас чопон кийган, қиёфасида ўша виқор, ўша мазозлигу қовоқлари салқибди, кийимлари тез учад.

Шароф домла ҳушини йиғиб олди.

— Келсинлар, тақсир,— деди хиёл жилмайиб.— дамларига ҳасанот, ташриф буюришларидан беҳқолибмиз, пояндоз тўшардик, марҳамат, ичкарига.

У йўл бошлади, шайх аста унга эргашди. Мезбон сўрига таклиф қилди. Шайх Шаҳобиддин каву ечиб, сўри четига омонат ўтирган эди, мезбон ж бош чайқади:

— Йўқ, тақсир, пири аъзамнинг ўриилари бу ер эмас, тўрда!

Шайх ноилож ўтиб, чордона қурди, фотиҳага қўл очаркан: «қимо... қимо қўляпти!»— кўнглидан ўгказди.

Иккаласи ҳам жим қолди, унис ҳам, буниси ҳам гап бошлолмас, хаёл жамгарар, гўё бўғиб қўйилган икки дарё суви ўз тўғонини ўпириш учун зимдан куч йиғар эди.

Шайх ер тагидан Шарофга бир қараб олди: қарибди, аммо тетик, кўзлари тийрак, ҳали-ҳали ўша бургутча қараш. Шайх унинг куч манбанга ҳайрон эди: на кундуз, на кеча тинади; ўз мактаби етмагандай, депарадаги бўлак мактабларнинг муаллимларини йиғади, улар миясига ўз ғоясини қўяди, даҳрийликка ўрсатади. Халонинг бўлса, онласида жанжал чиқса бунинг олдига келади. Қаердан келади бу куч унга!..

Шайх Шаҳобиддин бир нарсага ҳануз тушунолмайдди — ё худонинг ўзи буни тушунишдан уни маҳрум этганми — катта тўдаларда у ғоз юриб тўрдан жой олади; бошқалар ундан кейин тартиб, одоб билан ўтиришади; ҳамманинг кўзи тўрда, қулогини унда бўлади. Бу унинг ўз жойи, мумтозлиги, аъламлиги, муаззамлиги тақозо қилган жой — шундай эди, эндиликда ҳам художўйлар орасида шундай. Мана ҳозир, шу шаккоқ ҳузурда беихтиёр сўри четига, пойгакка ўтириб қолди. Ё ўзини ожиз сезадими? Илгарини болалик ва ёшлик чоғларида ҳам унинг мустақиллиги, ўқтамлиги, билими кенг ва чуқурлиги Шаҳобиддиннинг кўнглида ғашлик, ҳасад қўзғатарди...

Бир нарсага ҳануз унинг ақли шошади: болалигида уни мактабга бермадилар. Олтмишга кирганда топган — якка-ёлғиз фарзанди бўлганиданми, бошқа бирон мулоҳаза биланми, ҳар қалай, шайх Баҳоваддин уни уйда ўзи ўқитди. Кундуз кўнлари дадаси хонақоҳда энд бўлганда сабоғини пишитишга Эшон ойим қарарди. Эсида, уйда уни ҳеч ким сансирамас, ҳатто доим сипо, виқор билан юрадиган дадаси ҳам уни сизларди: «Мулла Шаҳобиддин, дарсингизни яхши пишитгандирсиз. Қани, мана бир қайтаринг», дерди: Шаҳобиддин ўқирди, дадаси бош иргатиб эшитарди-да: «Қироатда хиёл оқсайсиз, мана бундоғ ўқинг, ўзингизни бундоғ тутинг», деб ўзи ўқиб берарди.

Уни кўчага жуда кам чиғарардилар. Ўзи чиқиб қолганда ҳам кўча эшик олдида нари жипсолмас, болаларнинг ўзоро гаплари унга аллақандай дағал туйилар уйин-кулгилари беҳуда, ёт кўринарди, уларга қовушиб кетолмасди.

Бир воқеа эсидан чиқмайди: Шаҳобиддин йигитча бўлиб қолган эди. Бир куни эрталаб дадасининг амри билан унга янги кавуш-маҳси, уст-бош кийдирдилар, бошига кичкина ипак салла ўратдилар. Шу куни уйга тўё ҳайит бўлди: ҳамма уни табриклади. Кейин у дадаси билан хонақоҳга чиқди. Улар кириб келиши билан мулла-ваччалар бир томонга тизилиб, қўл боғлаганларича таъзим қилиб турдилар. Дадаси турга, ўз жойига ўтди, у дадасига яқинроқ бориб турди. Булар дадасининг шогирдлари, кўпини танийди. Шундай бўлса ҳам нима учундир, дадаси уни: «Бу йигит мулла Шаҳобиддин», деб таништирди. Ҳамма унга хиёл бош эгди. Дадаси ўзига хос виқор билан ўрнига ўтирди, у ҳам чўккалади. Шундан кейингина муллаваччалар ўз жойларини олдилар.

Ў тенгқурлари даврасига мумтоз бўлиб кирди. Бора-бора хонақоҳга ўзи якка кирганида ҳам ўтирганлар истиқболига турмасалар, уларга ҳумрайдиган, йўлда учраганлар қўл боғлаб таъзим қилмасалар, ўрнида тўхтаб турадиган бўлди.

Дадасининг шогирдлари орасидан икки муллавачча — Сандмурот билан шу маҳаллалик фақир бўзчининг ўғли Шароф уни кўрмагандай гаплашиб тураверадилар. Бу «беадаблик» уни хусусан қаттиқ ранжитарди. Дадасига чақай деса, биринчидан, улар ўздан катта, иккинчидан, дадасининг ибораси билан айтганда, улар бу «кичкина мадраса»нинг зеҳни энг ўткир пешқадамлари; дадаси китоб маънисини аксари шулардан бирига айттиради, дарсини билмаган шогирдга: «қунт ва зеҳини булардан пича қарз олсанг, миянг очилади», дейди. Унинг ўзига ҳам уйда бир неча бор шундай деб айтган. Шунинг учун ҳам Шаҳобиддин кўнглининг аллақаерида уларга ҳасад борлигини гира-шпра сезарди, аммо дадасининг: «Ҳасад, ўғлим, ақли занфлик аломати», деган сўзларини ўйлаб чўчирди. Чўчирдию, бирон жиҳатдан, лоақал, мударрис ўғли сифатида улардан мумтозлигини ҳар қадамда сездириб туришга уринарди. Шаҳобиддин шу икки дўстга яқин бўлишни, уларга қўшилиб шўх кулишни, ҳар замонда жуда-жуда истарди. Бироқ уларнинг шу «беадаб-

лиги» уни яқин йўлатмас, тўё ораларида қад кўтарган қалин девор эди.

«Кичкина мадраса»даги ўқиш шу йўсинда давом этарди. Бир кунин дарсдан кейин дадаси уни, Шароф билан Саидмуродни қўлишга ундади. Хийла сукутдан сўнг салобат ва виқор билан гап бошлади:

— Назаримда, сизларни катта мадрасалардан бирига элтиб қўйиш фурсати етган кўринадир, муллаваччалар. Менинг қўлимда бир меъёр таълим кўрдиларинг. Энди ёшларинг ҳам кичкина эмас. Ота-она бағридан узилиб, толиби илм бўлиш учун азият чекишдан ҳеч бирингиз чўчимайсиз. Амминанки, илм чароғбони бўлиш йўлида ҳормай чалинасишлар, бирингиз мударрис, бошқаларингиз, лоақал, бирон масжид имомни даражасига мушарраф бўлиб қайтурсиз. Дарвоқе, қўлоқларингизда бўлсинким, мусофирчиликда бир-бирларингизга меҳрибон ва мададкор бўлинглар.— У Саидмурод билан Шарофга қаради:— Дадаларингизга менинг кўнглимда ҳосил бўлган бу фикрни айтингиз, сизларнинг тараддудларингизга киришинлар.

Иккала муллавачча ўринларидан туриб қўллуқ қилдилар, дадаларни «устоднинг кўнглиларида ҳосил бўлган бу фикр»дан кўп хурсанд бўлишларини айтиб, эшик олдиғача орқаларни билан бориб, кейин ўгирилдилар.

Шаҳобиддиннинг назарида шу икки муллавачча билан ўз орасига ўзи урган ўша «қалин девор»га дадаси раҳна солиб бергандай бўлди.

Уларни Қўқонга шайх Баҳоваддиннинг ўзи олиб келди, мударрисга ўзи топширди. Аммо Шаҳобиддинга алоҳида ҳужра берилди, гарчи унинг ёшида бўлса ҳам, Саидмурод билан Шароф битта тор ҳужрага жойлаштирилди. Шаҳобиддиннинг назарида дадаси ўзи солган раҳнани ўз қўли билан уриб кетди. Лекин Саидмурод билан Шарофнинг беғуборлиги унинг кўнглидаги бу кудуратни ювар, «рахна»ни яна очарди.

Улар Шаҳобиддинни таомни бирга баҳам кўришга жалб қилдилар. Шароф эпчил, пазанда бўлганидан бирпасда шўрва пиширарди; жума кунлари кечқурун Саидмурод сабзи-пиёз тўғрар, Шароф ўчоққа ўт қалаб, декчини осарди-да, ош дамлаб жўраларини қўл ювишга ундарди. Шаҳобиддин албатта олдин туриб келар, қўлига сув қуймасалар обреза олдида бир дам туриб қоларди, ошга ўздан олдин қўл урилса, қовоғи уйиларди. Улар

буни сезар ва кӯрардилару мийиқларида кулиб қўя қолардилар.

Уларнинг дарсдан кейинги мутолалари ва муҳокамалари ҳам бирга эди. Маъни айтишда тутилса, мағзини чақолмаса, Шаҳобиддин буни сиртига чиқармас, виқор билан сукут сақларди. Муҳокамани Саидмурод билан Шароф давом эттирардилар, уларнинг муҳокамалари баҳс-мунозараларга айланарди, Шароф ўз фикрини исботлаш, уқдириш учун кўп мисоллар келтирар, таҳлилига киришарди, иккаласи қизишиб гуё олишарди. Шаҳобиддинга ҳозир улар орасида ихтилоф чиқадиғандай туйилар, шу ихтилофни кутарди, аммо бу баҳс қанча аъжигина минса, улар қанча қизишиб тортишсалар, фикрлари шунча уйғунашар, иккаласи орасидаги иноқлик барқарор булаверарди. Шаҳобиддин бундан ҳайратга тушар, ҳайрати ошиб, кўнгил ғашликка айланарди. Бир куни шундай баҳс устида у:

— Баҳсларинг менинг кўнглимга сиғмайдур, бу баҳсдан на мурод? Сиз, мулла Шароф, кўп қизишасиз, бу одатингиз менга ёқмайдур!— деди.

— Баҳс ҳам кўнглингизга сиғмаса, бу носоғлик аломатидир, тақсир. Баҳсдан қочганингиз маъқул, ўзингизни аянг,— деди у.

Шаҳобиддин қизарди, мумтозлигига путур етгандай, ўз ҳужрасига чиқиб кетди.

«Ё тавба, шунча тортишади, ҳатто сан-манга боришадию, яна бирининг кўнглига иккинчиси сиғаверади-я!» деб ўйлади у, ўтириб китоб очаркан.

«Баҳс кўнглингга сиғмагани ёлгон, бизнинг иноқлигимиздан эзиласан», дея кўнглидан ўтказди Саидмурод.

Шаҳарда истиқомат қила бошлаганига анча ойлар бўлди, аммо Шаҳобиддин шунча муллавачча орасидан битта яқин дўст орттира олмади. Шароф мадрасадаги пешқадам муллаваччалар, шаҳар шоирлари гуруҳига қўшилди, машҳур мусиқачи ва ҳофизларни таниб, Саидмуродни ҳам тортди. Шу муллаваччалардан баъзилари улар ҳужрасига келадиган, Муқимий, Фурқат тахаллусли шоирларнинг ғазалларини ўқиб, муҳокама қиладиган, ўзлари шу шоирлар ҳузурига борадиган бўлдилар. Шаҳобиддин гурунглarga аралашолмас, аралашса, уларнинг гаплари, баҳслари кўнглига сиғмас, ҳофизларнинг мусиқий билан айтадиган қўшиқлари қулоғига ёт эшитилар, зикр-самода китобни бетига тутиб ўқийдиган ҳофиз-

лар овозига ўхшатолмас эди. Аммо буларни кўнгли сиздирмаса ҳам қишлоқдан бирга келган шу икки ошнага суянишга, уларга эргашишга мажбур эди.

Бир куни улар иккиси шаҳарни сайр қилишга отланганларида Шаҳобиддин ҳам боришга ихтиёр билдирди. Улар янги шаҳарни томоша қилиб борардилар. Йўлда қўлтиқлашиб келаётган рус қизларга дуч келдилар, улардан бир жуфти Шаҳобиддинга жилмайнишиб тикилганларича тўхтаб қолишди. У юзини ўгириб: «Кўзинг тешилгур, беҳаё!» деди. Шарофнинг кўз олдида рўпарасидан ногоҳ эркак киши чиқиб қолган чачвонсиз аёлнинг ҳолати келдию, пиқирлаб кулиб юборди. Сандмурод ҳам ўзини кулгидан тўхтатолмади, иккала қиз хандон ташлаганча дугоналари кетидан югуришди. Шаҳобиддин шу ўгирилганича шерикларига қарамади, келган изига зуд қайтди.

Улар қайтиб келганларида Шаҳобиддиннинг ҳужрасини берк кўрдилар. Сайрдан кейин мутолаа ва муҳокама билан банд бўлдилар. Шаҳобиддин қош қорайганда келди, лекин салом ҳам бермай ҳужрасига кириб кетди. У янги шаҳардан қайтиб келибоқ дадасига хат ёзди.

«Падари бузрукворимга. Бу номани мусофирчилик азиятини чекиб сизлардан йироқда таҳсил кураётган ёлғиз ва фақир ўглингиз Шаҳобиддиндан деб билурсиз. Мен бунда ҳамма оғирликларга бардош бериб сизнинг ўғит ва амрингизни бажо келтириб турибман. Аммо лекин, дадажон, бирга олиб келган, ўзингиз мадрасага ўринлаштириб, менга ҳамсоя қилиб кетган шогирдларингиз Шароф билан Мурод сиз улуг ва азиз зотнинг табаррук сўзларини ерга урдилар. Сиз бузрукворимдан биров нимани сир тутишга менда асло ҳақ-ҳуқуқ йўқдир. Шарофнинг тамом даҳрий ва бетавфиқ бўлиб кетганлигига имоним комил бўлди. Негаким, у мадрасада таҳсил олиш ўрнига аллақандай мусиқийчи ва назмчи ошналар орттириб, ўшалар гуруҳида саёқ юрибдур. Бул ҳам етмагандек Муродни ҳам ўзининг ярамас ва куфр ишларига қўшиб олди. Улар кўп вақт саёқ ва беадаб юрадурлар ва ўрусларнинг от ўйнига борадурлар. Бу куфрликлари устига мен художўй муллаваччани ўрус қизларга кулги қилдириб, менинг устимдан ўзлари ҳам куладурлар. Ҳужрада бўлса мутолаа ўрнига назмхонлик қилиб, Шарофнинг ўзи мулла ва эшонларни масаҳара қилғувчи шеърлар ёзадур, мусиқа чалишиб, қўшиқлар айтишиб

базм қурадурлар. Хулласи калом, менинг булар орасида қолмоққа тоқатим қолмади, сиз падари бузрукворимдан ўтишим шулким, мени бундан тез олиб кетсангиз ёким бу бетавфиқлардан йироқ бирон муътабар мадрасада таҳсилимни тамомлашга элтиб топширсангиз... Йўлингизга мунтазир мусофир ўглингиз мулла Шаҳобиддин».

Шаҳобиддин бу кўнги ҳодиса ва шу хат билан икки орадаги деворни яна ҳам баланд кўтарган эди. Буниси ўз кўнглида тиклаган ўша ҳасад девори эмас, гўё «Садди Чин» эди, унинг назарида, бундан ошиб ўтмоққа ёки унга раҳна солмоққа на ўзининг, на Шароф билан Саидмуроднинг қудрати етарди. Шаҳобиддин кўтарган бу «Садди Чин»дан улар ҳам хурсанд бўлдилар, дуч келганда бир-бирларини гўё танимадилар.

Кейин дадаси мулла Шаҳобиддинни Бухоро мадрасасига элтиб қўйди. У таҳсилни тугаллаб келганда дадаси фоний дунёдан ўтган эди. Шаҳобиддин унинг нур ёғилиб турган юзини кўролмай қолди.

Шаҳобиддин дадасининг сўнгги ўғит-васиятларини ўз қулоғи билан эшитишдан бепасиб бўлганлиги туфайли кўнглида қолган армон-алам устига, қишлоқда Шарофнинг халойиқ орасида эътибори баландлигини билиб баттар эзилди.

У гарчи дадасининг «кичкина мадрасаси»да мударрислик қила бошлаган бўлса ҳам уйламаганлиги катта масжид имомлигини олишга монелик қилди. Дадасининг йил оши ўтиши билан уйланиб олиш, унинг бирдан-бир орзуси бўлиб қолди. Таг-туғлик жойлардан кўҳлик қиз кўра бошладилар.

Ана шу кўнларнинг бирида Эшон ойим «Ўқлик ота»даги синглисиникидан қайтиб келиб, Шаҳобиддинни ҳузурига чақиртирди: «Худойим пешанангизга баланд иқбол ва пирлик битган, болам,— деди у нурсиз кўзлари йилтираб,— эшон бувангиз кенжа қизларини сизга атаган эканлар. Мулла Шаҳобиддин таҳсилларини камолга етказиб келсалар, қизчамиз олло таолонинг папоҳида балоғат ёшига етса, уларни жуфтлангиз, мендан кейин ўрнимни ёлғиз у киши босур», деб васият қилган эканлар. Холангиз бошимиздаги қайғу йироқлашгунча бизни бундан воқиф қилишни лозим билмабдилар. Энди фурсат етганлигидан бу васиятдан сизни хабардор қилишни менга топширдилар. «Қиз денг бирам кўҳлик», деб қўшиб қўйди.

Мулла Шаҳобиддиннинг юраги гупиллаб урди, аммо у ўзини тутди, онахонига виқор билан бош эгиб унсиз ризолик бердию, ташқари ҳовлига чиқди.

Ўша йили кузакда шайх Баҳоваддиннинг онласи Қўшбулоқдан кўчди. Мулла Шаҳобиддин ота уйини тарк этди. Унинг никоҳ тўйи «Ўқлик ота»да пирлик даражасини олиш маросими билан қўшилди.

«Ё раббим, яратувчи ҳам, паноҳ ҳам ўзингсан!— илтижо қилди шайх.— Бизнинг зиддимизга уни, унинг зиддига бизни қўйдинг, бу ўз қудратингдандир; биз уни не балоларга гирифтор қилмадик — бутун чиқди; сангбўрон қилдирдик — омон қолди; юртни унга тор қилиб қўйдик, бегона юртларда дарбадар кездди — тирик қайтди. Бу ҳам ўз қудратингдандир. Энди бизга нажот йўлини ўзинг кўрсат!»

Жаҳон муҳорибаси авжига чиққан вақт эди. Мардикор олиш бошланди. Халқ ғалаён кутарди. Шунда мингбоши билан ноиб тўра шайх Шаҳобиддинни авомни нисофга чақириш учун Қўшбулоққа олиб келишди. Шайх бозор майдонида халққа ваъз айтди: «Оқ подшо олий ҳазратларининг хизматларига отланмоқ фуқаронинг бурчидир, бу хизматдан бош тортган бандасини олло таоло хуш кўрмайдир», деди.

Халойиқ олдида, худди ердан кўкариб чиққандай, Шароф даҳрий пайдо бўлди, ёнида хатга тушганлардан бири, ғалаён туғдирган Карим полвон қад кўтариб турарди. Шароф шайхни мунофиқликда айблади, кейин халққа қараб:

— Пирим деб сажда қилган муршидингдир халқ сайёди.

Омон алдайма, йўқсил, шайхлар — иблисдир устоди.—

деди.

Халқ денгизи чайқалди.

— Ҳибсга!— деб бақиришди ноиб билан мингбоши.

— Сангбўрон қилинсин!— деб қичқирди шайх Шаҳобиддин.

Бу сафар одамлар қўлга олган тошларини Шарофга эмас, мингбоши билан ноибга отишди, шайх қўл кутарди, у чайқалаётган денгиз ўртасидаги Шарофнинг ҳайқиригини аниқ эшитди: «Жаҳон даштини тўфон босса, мен бир ўрдакман!»

Карим полвон гулдираб кулиб юборди, шайх қулоғини беркитганча якка қолди...

Орадан икки йил ҳам ўтмади, «оқ подшо олий ҳазратларининг» тахти нурай деб қолган экан, катта денгиз чайқалганда, бир силкинишдаёқ тутдай тўкилди. Шайх унинг ўрнига келган буржуйлар замонини тутиб қолар, деб ишонди, бўлмади: иккинчи силкинишда унинг ишонган бу тераги ҳам қулади. Ҳокимият болашавойлар қўлига ўтди. Юрт ола-тўполон эди. Шайх «мусулмонобод» давлатини ўйлай бошлади. Ҳаракат қилиб қолиш керак. У унда-бунда уюшган босмачиларга ишонди, уларга: «Сизлар дини ислом лашкарларисиз, газотга!»— деб фатво берди. Буниси ҳам бўлмади: босмачилик ҳаракати иқтилобнинг оташ нафасида ёниб кетди. Шайх Шаҳобиддин қогоздан ясалган бу иморат кукуни устида қолди. Энди у, томоғимга тиг қадалди, куним битди, деб ишонди, аммо тиг тортилмади. Унинг назарида, Шароф ҳозир ўз иши билан банд. Аммо у тиг тортадими? Қачон тортади? Шайх кейинги йилларда шу талваса, шу азобда яшади.

Шароф унинг муттасил талвасада яшаётганини биларди, гўё уни хаёлига келтирмайди; шайх буни тушунади, тушунгани сари баттар қийналади. Нима қилсин, илгаринги обрўси қолмади халқ орасида! У билан келишиб яшасинми? Улуғ бошини эгиб борсинми ҳузурига? Қолган-қутган муридларнинг ихлоси қайтмайдими ундан?

Йиллар шу ҳолда ўтди. Мана энди ер-сув ислоҳоти деган гап чиқди. Шайх кўз тутган, ишонган охириги теракларни ҳам кеснишга болта кўтарилди. Йўқ, шайх Шаҳобиддин энди йўлни ўзгартиради, ҳукуматга хуш келадиган йўлни тутади, тутадию ўз ишини бажаради.

Шайх Шаҳобиддин Шароф домланинг уйда ҳоли ўтирганини билишга киши қўйиб, икки кундан бери Қўшбулоқда ётган эди. Ниҳоят билди, одамлар кўриб қолмасин деб, тор кўчалардан ўтиб, унинг уйига келди. У билан рўбарў утирибди. Аммо унинг ўзини тутиши, кўз-кўзга тушган ондаги бир лаҳзалик ҳайратдан дарҳол чиқиб аслига қайтиши уни баттар эзарди. «Мезбон ҳозир у эмас, мен бўлсам, у менинг уйимга ана шундай тасодифан кириб борган бўлса, мен ўзимни қай ҳолда тутардим, уни шу тарзда кута олармидим?..» деб ўйлади, лекин ўйи жавобсиз қолди. Қизиқ, у билан юзма-юз гаплашишга хоҳиш туғилгунча, хоҳиш туғилгандан кейин сабаб ва муродни аниқлаб олгунча орадан оз вақт ўтмади, ўзи оз азият чекмади. Аммо гап очишга, мақсадни баён этишга лойиқ муқаддима, лойиқ ибора тополмади...

Мезбон нон ушатди, пахталик беқасам либос кийдирилган чойнакдан пиёлага чой қуяркан, шайхга разм солиб қаради. Унинг ҳамон қуюқ, ҳамон қора киприклари йирик кўзларини беркитган, у гўё мудрарди. «Ақлли, догули, огули, илон,— деб ўйлади домла.— Илонлар шоҳи... Урдасидан чиқиб келибди. Кўз юмиб ўтиришини!.. Мана ҳозир мени аврашга киришади. Қани, тилини қаёққа айлантирар экан?..»— Шароф унга чой узатди:

— Аввал таом, тақсир. Қани, нонга қарасинлар.

Шайх Шаҳобиддин, одатига кўра, «бисмилло»ни қироат билан тўла айтиб, оғзига бир тишлам нон солди, луқмани ютиб, чой ҳўплади, кейин сеҳрловчи кўзларини унга тикди:

— Жанобингизни бир зиёрат қилмоқ кўпдан кўнгилда бор эди... Худонинг хуш кўрган яхши фурсати бугун эркан...— муқаддимадан ўзи қонмади, хиёл тин олиб, яна чой ҳўплади, у бошқа, дабдабалироқ муқаддима изларди.

Шароф домланинг юзига истеҳзоли кулги югурди: «Тилинг дуруст айланмаяпти, айёр!» деб ўйлади. Шайхнинг бу камтарона ўтириши унинг гашини келтирди.

— Хокисорликни келиштиролмадингиз, тақсир,— деб кулди,— ёпишмас экан сизга!

Шайх ногаҳон сесканди: «Нега мен унинг ҳузурида сўзимни йўқотиб қўявераман? Ё мени унга ожиз яратганмидинг, тангрим... Унинг сўзлари заҳар, юракка игна бўлиб санчилади!»—у куч билан ихтиёрни қўлга олди:

— Шаддодсиз, муаллим афанди, шаддод,— зўрма-зўраки кулимсиради у. Хаёлига беихтиёр марҳум дадаси келди, руҳланиб давом этди.— Камтаринлик, хокисорлик бизга падари бузрукворимиздан мерос. У кишининг бу фазилатлари жанобингизнинг хотираларидан ўчмагандир, деб умид қиламан...

Шайх Шаҳобиддиннинг дадаси сипо, нуроний киши бўлиб, шайхлар орасидан чиққан толиби-илм мударрис эди. Шароф унинг суратини кўз олдига келтираркан, Шаҳобиддинни унга қиёс қилди: «Дадасидан нима юққан унга? Ранг-рўй, қомат, виқор ва сиполик... Тагин нима?»

— У кишининг яхши сифатлари кўп эди, шайх.

Шайх хиёл қизарди, кўзи яна тез пирпиради. Аммо шу вазиятни сақламаса дуруст гап айтолмаслигини тушунди, узилган гапини улади.

— У кишининг арвоҳларига ҳурмат бажо қилишингизга амин эрдим. Олма дарахтининг меваси ўз тагига тукиладир. Мен у кишининг мевалари бўлганим учун худого шукур қиладирман...

«Қани, қаёққа ўрмаларкинсан», деб ўйлади Шароф домла, мийиғидан истеҳзоли кулги аримай. Шайх унга тикилмасликка ҳаракат қилди:

— У киши, шогирдларимнинг пешқадами, деб сизни ҳаммамизга ибрат қилар эрдилар. Сизнинг ҳам хотирингиздан кўтарилмагандир: Қўқон мадрасасига элтишларидан олдин бир нечамизни хонақоҳга жамлаб, қилган ваъз-насиҳатлари.— Шайх дадасининг таъриф-тавсифига киришди, унинг эл-юрт олдида эътибори баландлиги, намозжумъа кунлари Оқ масжидда Қўшбулоқ депарасидан тўнланган тумонот одамлар олдида имомликка ўтишларини узоқ гапирди.— Мен у кишининг изнларини бажо келтириб, умримни амри худого бағишладим, аммо лекин, афсуски...

Шайх Шаҳобиддин бу ёғини айтолмади, у: «Афсуски сиз у кишининг изнларидан четлашдингиз, даҳрийлик йўлида кетдингиз», демоқчи эди. Шароф буни фаҳмлади, ўзини тўхтатолмай барала кулиб юборди. Шайх яна сесканди, ҳатто тебранди:

— Дарвоқе, сиз даҳрий-ку, хаёлимдан кўтарилибди!

— Мана энди ўз гапингизни топдингиз, шайх,— деди Шароф домла.— Дадил айтаверинг. Биласиз, жаҳлим чиқмайди. Ҳалол гап мунофиқни сескантиради, лекин менга ёқади. Чунки, мен бор нарсага ишонаман.

— Бетга айтганининг заҳри йўқ: кофирсиз, беимонсиз!

— Бу чакки, менинг шаънимга тўҳмат, шайх!— деди Шароф.— Аждодимиз буюк ҳаким Абу Али Ибн Синони биласиз. У киши умрини одамларни дарддан холи қилишга, улар дардига шифо бўладиган доридармонлар топишга бағишлаган. Шунинг учун, инсонни касалланишдан, бевақт ўлиб кетишдан асраш йўлида қилган фидойилиги учун руҳонийлар уни «кофир, имонсиз», деб эълон қилганлар, ўз юртига сиғдирмаганлар. Уқиганмисиз, у киши нима деб жавоб қилган? Йўқми? Эшитинг бўлмасам: «Дунёда менинг имонимдан маҳкам имон топилмайди!» У кишининг имони— инсонпарварлик. Мен шу имонни қабул қилганман, халққа, Ватанга эътиқодни. Менинг бу эътиқодим, шайх, даҳрий, ваҳший деб эълон қилинганимда, ватанга зор, халқим паноҳига зор бўлган йилларда

мустаҳкамланган, уни қадрлашни, имоннинг нималигини ўшанда билганман. Шунинг учун ҳам мен ўзини халқим фарзандларига маърифат беришга бағишлаганман.

Шайх Шаҳобиддин «бетаффиқ, даҳрий» муаллим билан баҳслашишга, муқаддас китоблардан далил, исбот келтириб, уни банд қилишга ожиз эди. Ўз ҳукми утадиган замон бўлганда, уни сазойи қилдириб, дорга остиришдан ёки бошини жодида кестиришдан ҳам тоймасди. Начора, замони ўтди! Энди алам-ғазабинини ютишга, нафратини сиртига чиқармасликка мажбур.

— Кексайдингиз, ўзгарганмисиз, деб хаёл қилган эрдим,— деди у босиқлик билан.— Баҳс ва мунозарада ҳануз кўп қизишиб гап юритасиз. Зотан, сизнинг тугри сўзлигингиз, ўзсўзлигингиз, гарчи эътиқодингиз бизга ёт бўлса ҳамки, менга ёқадир.

«Тилинг хушомадга ҳам айланадиган бўлибди,— деб фикринди Шароф домла.— Буниси менга ёқмайди. Доғулли!..»

— Менинг зиддимга ўзингиз келтирган иборани сизнинг зиддингизга мен ишлатай,— деди у кулимсираб:— Бетга айтганининг заҳри йўқ, шайх, тан берган бўлишингиз мумкин, аммо «ёқади», деганингизга ишониб бўлмайди. Бу кўнглингиздагига ҳилоф сўз. Ҳануз «ўзгармаганим»га келганда, билиб қўйинг: имони бўш, омонат кишиларгина ўзгаради.

«Нима бўлди менга,— деб ўйлади Шайх.— Астаффируллоҳ! Нуқул, ўз тилимдан илиняпман... Гапни қисқа қилиб, ниятимни айтиб қўяқолсам бўлмасмиди? Аммо бунисига ишонармикин? Ишонмас... Баҳарнави кўз учрашди...»

— Сиз билан мусоҳабада кишининг хумори ёзиладур, мушоҳадаси бойийдур, муаллим афанди,— деди шайх хийла сукутдан кейин.

«Э-ҳа! Қилвир. «Сан билан гаплашсам тилим куяди», деб қўя қолсанг-ку «мусоҳаба» тугайди! Йўқ, ўрдангдан судралиб чиқишга мажбур қилган сабаб бу эмас!..»— Шароф домла қимога қимо билан жавоб қилди:

— Мен кўп ташна эдим. Хуморим ёзилди, тақсир. Ташрифингиздан миннатдорман.

Шайхнинг қўзиб турган нафрати хийла чўккан, чиройли чеҳрасига тепган ҳайрат ифодаси донмий виқор билан қўшилиб кетган эди. Шайх гапни яна ўтмишга,

ёшлик йилларига бурди, уша йиллардаги ҳаётини эслади, уни «маъсумлик чоғлари», деб атади, уни кўп қўмсашини айтди. Марҳум дадасини яна эслади, унинг олижаноблик сифатларини ҳаяжон билан жўшиб таърифлади. Шароф домла пешанасини уқалаб, гап қўшмай ўтирди, унинг гапи оқимини ўз йўлига қўйиб берди, нутқининг учини қаерга бориб, нимага уланишини кутди. Шаҳобиддин шайхлик, пирлик даражасини қўлга киритиб олгандан кейинги воқеаларга яқин йўламади, гўё ҳеч нима юз бермаган, шайх «амри худони» бажо келтирган, мўминларнинг «осойиш ва фароғатли кун кечиришларига фидо-кор» бўлган...

Шароф домла ўз ҳаёли етагида бўлиб, шайхнинг гаплари қўлоғига кирмасди. Уша ватангадоликда у кўп юртларини кезди, турли халқларнинг турмуш йўсини, адабиётини, маданиятини, урф-одатини ва динини билан танишди. Муҳташам, салобатли черковларни кўрди. Булардаги хилма-хил ранг ва бўёқ бериб чизилган расмлар, олтин суви бериб ишланган нақшлар — бу ажойиб ижод одам кўнглида оғир маъюслик қўзгайди, уни итоатга, топинишга даъват қилади. Яна бошқа юртларда у худо деб аталган галатини ҳайкалларини, жониворларини томоша қилди. Черков-бутхоналарга қиёс қилганда масжидлар жуда-жуда ғариб кўринди, бу динни кашф этган Муҳаммаднинг қиёфасини кўзига сеҳргар бўлиб кўринди. Шароф буларнинг ҳаммасини таҳлил қилгач, бу дину худоларни инсон мўъжизакор ақл-заковатини билан ўзи яратиб, уларга ўзи топинибди ва ўз маҳсули бўйнига бўйинтуруқ бўлиб қолибди, деган хулосага келди. Аммо бу заковат маҳсулини кимлар бўйинтуруққа айлантди? Дин пешволари... Шайх Шаҳобиддин эса қиёфасига виқор ва мумтозлик тамом қайтиб гапирар, гапининг оқими ўтмиш тавсифидан шу кунларга етган, шўро ҳукуматининг саъйи-ҳаракатига хайрихоҳ эканини айтарди.

— Кейинги вақтларда, муаллим афанди,— деди у бир лаҳза сукут сақлаб, Шароф домлага бир қараб олди.— Қуръони шарифни диққат билан қайта қараб чиқдим, унда кўп муқаддас фикрлар бордирким — булар жанобингизга аён бўлса керак,— ҳукуматнинг бойлар мулкини кесиб, камбағаллар-бечораларга тақсимлаб бериш бора-сида кўрмоқчи бўлаётган тадбирларини қўллайдур...— У яна сукут сақлаб, домлага қаради, афтидан, унинг юзида ўз фикрини қувватлайдиган ифода кўрмоқчи бўлди. Ша-